№ 13 (166) XV ՏԱՐԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1905

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէական մարմինները, համաձայն ներկայ տարուայ խորհրդի գծած ցուցմունքների, որոշել են հրատարակել Կոմիտատում դաշնակցական յատուկ լրագիր, օգտագործելով մամուլի ազատութիւնից, խլուած միապետութիւնից յեղափոխական կռուի միջոցով։ Ի նկատի ունենալով, որ կոմիտէական նոր հրատարակութեան մէջ արտայայտութիւն պիտի գտնէ մեզ զբաղեցնող խնդիրների մի նշանաւոր մասը, խմբագրութիւնը որոշեց „Դրօշակը", որ սկսել էր լոյս տեսնել ամիսը երկու անգամ, նորից միամսեայ դարձնել։ „Դրօշակը" շարունակում է մնալ Կազմակերպութեան միակ պաշտօնական օրգան։

ՆԱՒԱՅԻՆ ՅՈՅՑԸ

Փրկութիւն չը կայ..., կիսալուսինը պիտի խաւարի և նրա տեղը վաղ թէ ուշ պիտի ծածանուի ապատ ինքնավար ժողովուրդների վերհասնած դրօշը։ Պայքարը վայրենութեան ու քաղաքակրթութեան մէջ է և իզուր օսմանեան քարացած թէօկրատիան, իզուր Ասիայի այդ զառամեալ ծնունդը, անզօր ցասման մէջ, շարունակում է ապաւինել իր նոյնքան զառամեալ դիւանագիտութեան վաղեմի սագրանքներին՝ քաջքշելու համար մի տիրապետութիւն, որ դատապարտուած է անպատիւ պլսոսեռման, անխուսափելի մահուան։

Դանդա՞ղ, բայց դրական, հաստատուն քայլերով մերձենում է այդ մահը։ Երբ փտող, յօշոտուող օրգանիզմից այս կամ այն ձևով կը զատուեն քրիստոնեայ բոլոր տարրերը, — երևակայեցէք, թէ որպիսի կմախք, որպիսի այլանդակ անախրոնիզմ պիտի ներկայացնէ տաճկական թէօկրատիան, յենուած ամուլ ու անշարժ Իսլամի վրայ, զուրկ կուլտուրական շինարար աշխատանքի աղբիւրներից, զուրկ վերջապէս իր երեկուայ մխիթարութիւնից՝ բռնապետական և նոյնպէս թէօկրատ Ռուսաստանի հարևանութիւնից։

Այո, կիսալուսինը վաղ թէ ուշ պիտի մարի և պիտի տեղի տայ քաղաքակրթութեան պայծառ, կենսարար Արեգակին, որ այսօր տիրականօրէն սփռում է իր ճառագայթները ստրկութեան ամենագժնդակ վայրերում, ձգտելով ստեղծել ողջ երկրագնդի վրայ համայնական կեանքի միապաղաղ ձևեր։ Թիւրք ժողովուրդը, օսմանեան ցեղը, կամ պիտի իւրացնէ կուլտուրայի նուաճումները, դառնայ ազգութիւն, դառնայ օրգանական հասարակութիւն, կամ պիտի կուլ գնայ քաղաքակրթութեան կոհակների մէջ, կամ թէ Գլադստոնի անագորոյն խօսքի համեմատ՝ պիտի յետ քշուի դէպի Ասիայի հեռաւոր խորշերը, ուսկից դարեր առաջ նա կազմակերպեց իր մահաբեր, անիծեալ արշաւանքը։

Հասարակութիւնները վերանորոգւում են և անգամ ամենաճիւղային մակեւվէլիզմը, անգամ ամենահմուտ դիւանագիտական սագրանքները անկարող են տևողաբար արհամարհել ազատութեան ճիչը ստրկացուած համայնքների մէջ։

Եւրոպան երկար սպասեց, վարանեց. երկար ժամանակ բէֆորմատորական ամուլ ու անարժան մարդանքներ արաւ, խաբեց Մակեդոնիային, խաբեց ինքն իրեն և, ի վերջոյ, իրողութիւնների զորեղ ճնշման տակ՝ ինքն էլ ճչաց, — մի ճիչ, որ վաղուց մենք չէինք լսած և որ սարսափով լսեց ինքը Եըլդըզի բռնաւորը։

Հաւաքական նաւային ցոյց սուլթանի դէմ — ահա ներկայի մեծ իրողութիւնը։ Սուլթանի ստրուկները և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը սրտի խորին գոհունակութեամբ դիտում էին քիչ առաջ այդ սիրուն տեսարանը, դիտում էին այն գիտակցութեամբ՝ որ Եւ-

րապան կայ, որ տխրահռչակ կօնցերտը կարող է պսակել ցանկալի աջողութեամբ, կարող է դառնալ ազատութեան գործիք, եթէ միայն մէկը մեծ երաշխաւոր պետութիւններից նախաձեռնող յայտնէ ու գլուխ կանգնի ազատարար ձեռնարկին։ Ներկայ պարագայում նախաձեռնութեան պատիւը պատկանում է Անգլիային։

Ռուս-աւստրիական ողբալի համաձայնութիւնը երեք տարի շարունակ պտոյտ եկաւ խնդրի մակերևոյթի վրայ և ակներև կերպով ցոյց էր տալիս, որ մակեդօնական ամբողջ կօշմարը, միլիօնաւոր ժողովրդի յարատև տանջանքներն ու ցնցումները արժէք չունեն Պետերբուրգի ու Վիեննայի բռնակալների աչքում։

Անգլիան պահանջեց փոքր ինչ խորը գնալ, փոքր ինչ աւելի արմատական լուծման ճանապարհ բռնել և քարշեց իր ետևից արևմտեան ռամկավար պետութիւններին։ Եւ ահա Անգլիայի դրդմամբ, եւրոպական նաւերը դէմօնստրատիվ ու սպառնալի դիրք բռնեցին թիւրքական ջրերում։ Իզուր մարդասպանը, երկիւղի տիրապետութեան տակ, սկսեց իր կողմից վախեցնել Եւրոպային մահմէդական ֆանատիկոսութեան ուրւականով, ջարդերի սպառնալիքներով,—սին սպառնալիքներ, որոնց հետ միաժամանակ սուլթանական ոստիկանութիւնը ամենախիստ միջոցներ էր ձեռք առնում ամեն տեղ՝ հնարաւոր բռնկումները տեղն ու տեղը խեղդելու համար։ Իզուր նոյնպէս Համիդը աղերսանօք դիմումներ էր անում իր Հօհէնցօլլերն թագակիր եղբօր՝ Կայզէրին՝ խնդրելով պատնէշ կանգնել եւրոպական արշաւանքի դէմ, և իզուր Կայզէրի անհոգի դիւանագիտութիւնը սովորական ցինիզմով ձգտում էր խանգարել կայացած համաձայնութիւնը և մի անգամ ևս խոչընդոտ կանգնել բազմատանջ մի ժողովրդի ազատագրութեան.—գործը գլուխ եկաւ առանց Գերմանիայի, նոյնիսկ հակառակ նրա ոճրագործ տրամադրութիւններին։

Նաւերը գրաւեցին Միտիլէն ու Լէմնօս կղզիները և պատրաստւում էին աւելի հեռու գնալ, թերևս դէպի Դարդանէլ, երբ ծանուցւեց սուլթանի կարևոր զիջման մասին։ Դուռը ընդունեց եւրոպական հսկողութեան, կօնտրօլի սկզբունքը՝ Մակեդօնիայի ֆինանսական վարչութեան մէջ։

Մի մեծ քայլ արւած է։ Այդ քայլը սահման է դնում տաճկական անսանձ կամայականութիւններին Մակեդօնիայում. այսուհետև Եւրոպան իր յատուկ ներկայացուցիչների միջոցով պիտի գործադրէ իր բարենորոգող վերհսկումը դժբախտ երկրի ադմինիստրասիօնի մէջ, պիտի բարձրացնէ ուղղակի իր ձայնը՝ բիւջէ սահմանելու երեք վիլայէթների համար, համաձայն ամբողջ ազգաբնակութեան կարիքներին։ Ի՜նչ խօսք, որ մակեդօնական շարժումը դրանով չը պիտի գոհանայ, նա պիտի ձգտէ կատարեալ ինքնավարութեան...

Կօնտրօլ, իրական, ազդու, արգասաւոր,—ահաւասիկ եւրոպական ցոյցի ճշմարիտ իմաստը։ Աւստրօ-ռուսական համաձայնութիւնը՝ եւրոպացի օֆիցերներ ու ժանդարմներ մտցրեց Մակեդօնիայում, բայց սրանց գործունէութիւնը սիստէմատիկաբար խանգարւեց, անդամալուծւեց Հիլմի փաշայի ջանքերով,—այն աստիճան՝ որ մինչև օրս ոչ մի լուրջ ռէֆօրմ, ոչ մի զգալի բարւոքում չէ մտած տակաւին թշւառ ժողովրդի կացութեան մէջ. անհրաժեշտ էր ֆինանսները շտկել, անհրաժեշտ էր ելևմտի վարչութեան մէջ մտցնել եւրոպական տարրը և նա արդէն մտցրւած է։

Կօնտրօ՛լ. տասնեակ տարիներից ի վեր սուլթանական բռնապետութիւնը ճչում, բողոքում է այդ ահարկու բառի դէմ, որ այնքան անողորմ կերպով բռնանում է սուլթանների միահեծան իշխանութեան վրայ, սահմանափակում է նրանց իրաւունքները, մահացու հարւած է տալիս կայսրութեան ամբողջութեան։ Եւ այս անգամ ևս նոյն բռնապետութիւնը իր արժանաւոր օրգանների միջոցով, նոյն աւանդական ողբն է հնչեցնում, նոյն օրհասի աղաղակը. „Ֆինանսական կօնտրօլը խախտում է օսմանեան գերիշխանութիւնը, նա հակառակ է անգամ Բերլինի դաշնադրութեան...“

Եւ ոչ ոք չէ լսում։ Ոչ ոք, բացի անշարժ ու յետադէմ Գերմանիայից, ոչ ոք, բացի բիսմարկեան անսիրտ դիւանագիտութիւնից, տրամադիր չէ ականջ կախելու այդ գարշելի ողբին։ Tout lasse, tout passe... Անգամ վաղեմի ծախու մամուլը, խոշոր, տօն տւող, թրքասէր մամուլը, այսօր հիմնապէս փոխել է իր դիրքը դէպի արևելեան կնճռոտ ու արիւնոտ խնդիրները. Էլ նա չէ շոյում իսլամի վայրենի բնազդումները, էլ գովք չէ կարդում բարի, գթառատ Փադիշահին...

ՀՈԳԵՒԱՐՔԻ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐԸ

Ի՞նչ պիտի առաջանայ հսկայական քաօսից.. Եւ արդեօք առանց նորանոր արիւնհեղութիւնների՝ ոևէ լաւ բան պիտի առաջանա՞յ...

Առայժմ ռուս կառավարութիւն, ռուս պետութիւն ասած բանը չը կայ, նա լինելութեան պրօցէսի մէջ է,—im Werden. Ներկայինը ոչ բռնապետութիւն է, ոչ ինքնակալ, ոչ էլ սահմանադրական միապետութիւն։ Քաօս է։ Վաղւան մեծ Անյայտը անթափանցելի մառախուղի մէջ է, ոմանց աչքում նա նոյնանում է զինւորական դիկտատուրի, ուրիշների աչքում՝ ամենառամկավար սահմանադրութեան։

Ռէակցիան դեռ յոյսեր ունի. բռնապետութիւնը դեռ կանգուն է, թէև չափազանց խարխուլ, երերուն։ Պօբէդօնօսցէվի, Տրէպօվի, մեծ իշխան Վլադիմիրի փութկոտ հրաժարականներից յետոյ՝ նոր զիջում չը տեսանք։ Անձնաւորութիւնների փոփոխութիւն է միայն կատարւում, սիստէմը յամառ ձգտումն ունի յա-

բատևելու։ Մինիստր Դուրնովո բաւական աջողութեամբ փոխարինում է Պոբէդոնոսցէվին ու Տրէպովին։ Զը նայած ժողովրդական ամենօրեայ պահանջումներին՝ նա հրաժարական չէ տալիս։ Անշուշտ, սև ուժերը մըտածում են, որ արդէն շատ խոշոր զիջումներ են արել Ցեղափոխութեանը և որ աւելի հեռուն գնալ չէ կարելի։ Ասողներ էլ կան, թէ Պոբէդոնոսցէվը ձևականապէս է միայն հրաժարուած, որ նա ամեն օր այցելութեան է գնում Պետերհոֆի անճար խրուիլակին։

Իսկ ի՞նչ է անում Ցեղափոխութիւնը։ Նա ամեն օր՝ նոր ու յարաճուն որոտումներով հասկացնում է բռնապետութեանը, որ անարգ ռէժիմը քաշքշելու հնար չը կայ։ Սեվաստոպոլի զինուորական անօրինակ ապստամբութիւնից յետոյ, որին գլուխ էր կանգնած այժմ հռչակաւոր լէյտենանտ Շմիտ, և որը խեղդուեց հարիւրաւոր ըմբոստ զինուորների արեան մէջ, այժմ ահա շարժւում են Բալտիան նահանգները։ Վերջին հեռագիրներից երևում է, որ այնտեղ խաղացւում է մի հսկայական գործ, որպիսին թերևս տակաւին չենք տեսած Ռուսաստանի վերջին պատմութեան մէջ։ Ռիգան այրւում է, իշխանութիւնները գերի են բռնուած, յեղափոխականները տէր են դրութեան և հռչակել են Բալտեան նահանգների անջատումը կայսրութիւնից, ռամկավարական-հանրապետութեան ձևով... Զօրքեր ու նաւեր են գնում՝ պատժելու խիզախ, յանդուգն սեպարատիզմը։ Գերմանիան ևս ալէկոծւում է, Վիլհելմ կայսրը նաւեր է ուղարկում Բալտեան ափերը՝ իր գերմանացի հպատակների կեանքն ու գոյքը փրկելու համար...

Սոսկալի թափեր է առնում ցարատեաց Նէմէզիդան։ Այսպիսի օրեր կարո՞ղ էին նախատեսել Պետերհոֆում... Ցիշատակում ենք խոշոր, ցնցող իրողութիւնները, զանց առնելով հազարաւոր մանր փաստերը, որոնցից սակայն կազմւում է Ցեղափոխութեան առաջխաղաց, յաղթական պրոցէսը։

Եռում է ամեն տեղ, և քաղաքներում և գիւղերում, ամենահեռաւոր անկիւններում անգամ ազատ մամուլը— որ Դուրնովոն իզուր ճգնում է կաշկանդել, լռեցնել—միշտ աւելի յանդուգն տոնով արշաւում է կամարիլլայի և ամբողջ բիւրօկրատիայի դէմ, պահանջում է պատժել հրէական և այլ մասսային ջարդերի հեղինակներին, ելևքտրականացնող կոչեր է ուղղում Ռուսաստանի զօրքին, որը արդէն յուզւում է և մերթ խուլ, մերթ բացարձակ ըմբոստութեամբ այստեղ ու այնտեղ՝ ազդարարում է իր յեղափոխական համակրութիւնները և սարսափ է ձգում բռնակալութեան վրայ։ Անթիւ են վերջին կարճ ժամանակամիջոցում զինուորական մասսային ըմբոստութեան դէպքերը։ Զօրքը ալէկոծւում է նոյնիսկ հեռաւոր Մանջուրիայում և գեներալ Լինէվիչ յորդորում է կառավարութեանը, շտապով յետ կանչել Մանջուրիայի բանակը։

Այն ինչ ներսում բանւորները, փոստի ու երկաթուղու ծառայողները շարունակում են մասսային գործադուլները, իսկ ժողովրդական այլ և այլ դասերի շահերի արտայայտիչ՝ քաղաքական կուսակցութիւնները եռանդով կազմակերպւում են. ծայրայեղ, սոցիալիստական կուսակցութիւններն անգամ ազատ պարզում են իրենց դրօշակները հիմնում են իրենց բերան օրգանները և ազատ խօսքը—կորովի, հմայիչ,—բիւրաւոր արձագանքներով թռչում է երէկւայ ստրուկ կայսրութեան մի ծայրից միւսը։

Այդ բոլորին մինստր Դուրնովո՝ իր անճար Տիրոջ համաձայնութեամբ՝ պատասխանում է պոլիցիական բիրտ միջոցներով, նա ձերբակալում է բանւորական առաջնորդներին, ցրւում է գիւղացիական մեծ ընկերութիւնների կենտրոն—բիւրօները և նորէն լցնում պարապած բանտերը։ „Ճակատագրական“ է... Լուդովիկոս XVI-ի աշխարհաշառաչ մարտիրոսութեան դափնիները, ըստ երևութին, հանգիստ չեն տալիս Նիկոլա ցարին և նա որոշել է, անդրդուելի վճռականութեամբ, արժանանալ քաւութեան մեծ օրին։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

II

Կան ողբալի թիւրիմացութիւններ, նախապաշարումներ հայ ժողովրդի, ցեղի նկատմամբ, որոնք բերնէ բերան, երկրէ երկիր տարածուելով, ստեղծում են որոշ շրջաններում անպատմ, նոյնիսկ թշնամական տրամադրութիւններ դէպի հայութիւնը, նրա իդէալները, նրա պաշտպանած դատը, նրա մղած պայքարը։

Այդպիսի պլանդակ նախապաշարումներից է այն վայրիվերոյ յայտարարութիւնը՝ թէ հայկական շարժումը, տոդորուած մելեռանդ նացիոնալիզմով, ձգտում է անկախ հայկական պետութեան, կամ այն միւս տարածուած պարադոքսը, որի համեմատ հայ ժողովուրդը յայտնւում է որպէս շահի ու կեղեքման տենչանքով բռնուած, էապէս վաշխառու, առևտրական մի տարր։

Թուրք բուրժուազիայի և մահմեդական ֆանատիկոսութեան իդէոլոգները ճարպիկ կերպով կարողացան շահագործել հայ յեղափոխութիւնն ու հանուր հայութիւնը վարկաբեկող այդ թիւրիմացութիւնները։ Նրանք հնչեցրին ահազանգը հայ հարստահարիչ դրամագլխի „ոտնձգութիւնների“ դէմ, նրանք տարածեցին առասպելներ հայկական կոմիտէի, նրա երևակայական շահատակութիւնների ու դաւերի մասին։ Նրանք ամեն առթիւ, առանց այն էլ կասկածամիտ ու հայատեաց բիւրօկրատիայի առջև, շեշտեցին հայի „սեպարատիզմը“, հայ յեղափոխականի անջատական, ազգայնա-

մոլ ձգտումները: Նրանք ի ցոյց դրին Հայ գործիչին, որպէս ա բարիշտ, ֆանատիկոս մի տիպ, որ թունաւոր ատելութիւն միայն ունի դէպի դրացի ժողովուրդները, մանաւորապէս դէպի Թուրքութիւնը:

Եւ այդ առասպելներն ու ինսինուացիաները ըստ երեւոյթին հաճելի էին մեր միւս դրացիներին, նոյնիսկ արմատական ներկայացուցիչներին, ռուս ու վրացի որոշ կարգի սոցիալ-դեմօկրատներին, որոնք փութկոտութեամբ ձեռք առան Աղայեւների թեզիսները և ամպեցին մթնոլորտը մարտական լօզունգներով — „Հայ նացիոնալիզմի դէ՛մ", „Հայ առանձնացման դէ՛մ", „Դաշնակցութեան դէ՛մ":

Թուրք իդէօլոգների, պանիսլամիզմի աւազանում մկրտուած Թուրք ագիտատորների հակահայկական ու հակայեղափոխական այդ տրամադրութիւնը բղխում էր անտարակոյս, մասամբ հեռաւոր իրողութիւններից,—բղխում էր, այն մեծ, ազատագրական պայքարից, որ Հայ մարտական կազմակերպութիւնը տասն և հինգ տարուց ի վեր մղում է Տաճկաստանում, բռնակալ մի տիրապետութեան դէմ, հերոսական անձնուիրութեամբ ու անօրինակ զոհողութիւններով...

Դժուար է, այո, պահանջել Աղայեւներից մի վայրկեան թօթափել ցեղա-կրօնական ազգակցութեան ու սուլթանական բռնութեան կուլտը և հասկանալ, գնահատել Հայ մարտիկի հոգեբանութիւնը, նրա հերոսական պայքարի իմաստը. դժուար է պահանջել այդ մասուր ներքիններից նոյնիսկ տարրական ծանօթութիւնը՝ պատմական փաստերի, Հայ քաղաքական կուսակցութեան ծրագրի, նրա տակտիկի և սկզբունքների, նրա առաջադրած maximum պահանջների եւայլն եւայլն: Բայց մեզ թւում է, որ այդքան ծանօթութիւն կարող էինք պահանջել վրացի և ռուս սոցիալ-դեմօկրատներից, առաւել եւս սրանց Հայ համախոհներից, որոնք օրթօդօքսութեան մէջ յետ չը մնալու համար, նոյնպէս երբեմն-երբեմն հրապարակ են գալիս կովկասեան մամուլի մէջ, պատրաստ, կատեգօրիկ յայտնութիւններով, ուր գրեթէ բոլոր պատուհասների մեղքը գցում են Հայկական կապիտալիզմի ու նացիոնալիզմի վրայ: Հասկացողութիւնները խեղաթիւրւում են և ապացոյցների տեղ դուք տեսնում էք միայն պարադօքսների ու պառաւական բամբասանքների մի տարափ...

Հայ յեղափոխութիւնը սեպարատի՞ստ: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝ ազգային առանձնացման ջատագո՞վ, ազգերի համերաշխութեան հակառակո՞րդ, կռիւ ու ատելութիւն սերմանո՞ղ... Բայց ո՞վ է տասնուհինգ տարուց ի վեր Տաճկաստանի մռայլ հորիզոններում համերաշխութեան քարոզ հնչեցնողը, քրդին ու տաճկին համերաշխ կռւի հրաւիրողը, ո՞վ է, որ իր օրգանների մէջ, երկար տարիների ընթացքում արծարծել է խաղաղ համայնակեցութեան գաղափարը ամենատարբեր համայնքների միջև. մեղադրել է միշտ—Հայկական անծայր ողբերգութեան մէջ — միմիայն սուլթանական բռնակալութիւնը և միշտ արդարացման քուէ է տւել թիւրք ժողովրդին, չը նայած վերջինի ուղղակի մեղսակցութեան, նրա հայակեր ֆանատիկոսութեան բռնկումներին...

Անցեալի դառն, հիասթափեցնող փորձերն այդ ուղղութեամբ չէին վհատեցնում Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը և ահա վերջին, 1904-ի Ընդհանուր Ժողովը, տոգորուած նոյն համերաշխութեան ոգով, միաձայն որոշում է՝

«Շարունակել թիւրքահպատակ այլ և այլ տարրերու հետ (թիւրք, տաճիկ, ասորի, լիբանանցի, մակեդոնացի և այլն) համերաշխ գործակցութեան տակտիկը, որով մինչև օրս ղեկավարուած է Դաշնակցութիւնը՝ յանձնարարելով բոլոր պատասխանատու մարմիններուն, բիւրոներուն ու կենտրոնական կոմիտէներուն, ըստ տեղական հանգամանքի, գործնականապէս մշակել բաղձալի մերձեցումի պահանջը այդ տարրերու հետ:»

„Նացիօնալիստ" Հայ կուսակցութիւնը քանի՜ քանի անգամ համերաշխութեան յորդորներ է ուղղել նոյնիսկ Երիտասարդ տաճիկներին, քանի՜ցս փորձել է միանալ նրանց հետ, ծրագիրներ են կազմել, համաձայնութիւն է կնքել որոշ յեղափոխական ձեռնարկների շուրջը, բայց և միշտ վիժել են այդ չարաբաստիկ էքսպերիմենտները, շնորհիւ տաճիկ յեղափոխականների բարոյական հեղգութեան, գաղափարական նկարագրի և խաւիչքների բացակայութեան:

Նոյն համերաշխութեան կոչերը չե՞ն ուղղել և կովկասեան թուրքերին... Տասնեակ տարիների ընթացքում նոյնիսկ հայկական լիբերալիզմը չէ՞, որ յանձին Արծրունու և իր փաղանգայի, սիստեմատիկաբար համերաշխ, եղբայրական գործակցութեան է հրաւիրել մահմեդական տարրը, խաղաղ, կուլտուրական ասպարէզում: Հետևա՞նքը... Այս է՞ արդեօք Հայ նացիոնալիզմը, սոցիալ-դեմօկրատական „Պրոլետարի"-ի հռչակած „ազգային առանձնացումը"...

„Նացիօնալիստ" Հայ կուսակցութիւնը համաձայնութեան դաշն է կռում Տաճկաստանում՝ մակեդոնացիների հետ, Ռուսաստանում՝ ռուս ու վրացի, լեհ ու ֆինլանդացի յեղափոխական սոցիալիստների հետ՝ ընդհանուր ուժերով պայքարելու բռնապետութեան դէմ և իրագործելու ամենալայն ռամկավարական ազատութիւններ:

„Նացիօնալիստ" Հայ կուսակցութիւնը առաջադրել է տաճկահայկական իր ծրագրի մէջ՝ ոչ զուտ ազգային, այլ տերրիտօրիական ինքնավարութիւն, որի բարիքները պիտի վայելեն հաւասարապէս այդ ազատ Հայ նահանգների բոլոր համայնքները, առանց խտրութեան ցեղի և կրօնի: „Նացիօնալիստ" Հայ կուսակցութիւնը, դեռ տասնհինգ տարի սրանից առաջ, մտցրել է նոյն ծրագրում ռամկավարութեան ու սօցիալիզմի գաղափարները, ծանուցել է աշխատաւոր դասակարգի գալոց յաղթանակը, արծարծել է այդ գաղափարները իր հրատարակութիւնների մէջ—ինտելիգենտ տարրերի համար—և այդ այն ժամանակ, երբ Հայրենիքում հալածւողների ճիչը և կռւի շաչիւնը միակ լսւող այժմէութիւնն էին:

Եւ, համաձայն կուսակցութեան սկզբունքներին, նրա լայն, միջազգայնական դաւանանքին, Դաշնակցութեան ֆէդայիները Տաճկահայաստանում իրենց երկարամեայ փոթորկոտ կռիւներում թիւրք կառավարութեան և քրդական հրոսակների դէմ՝ ունեցել են միշտ գաղափարական զինւորներին յատուկ վեհանձնութիւնը՝ խնայել թոյլերին ու անմեղներին — կանանց, ծերերին, երեխաներին — մի մտահոգութիւն, որ նրանք երբէք չեն տեսել իրենց անհոգի թշնամիների մէջ... Նոյն տակտիկով է ղեկավարւում Դաշնակցութիւնը և ներկայ կովկասեան տագնապի միջոցին, թուրքերի դէմ ուղղած ինքնապաշտպանութեան կռւում: Նա բարբարոսի փոքրոգութեամբ գրոհ չէ տալիս հակառակորդի դէմ այն վայրերում, ուր վերջինը կազմում է աննշան փոքրամասնութիւն, նա տրամադիր չէ փոխ առնելու դրացու նախապատմական կռւի մեթոդը և ծուատուած դիակների շուրջը դիւային խրախճանքներ սարքելու... Չ'երկարացնենք:

Նացիօնալիստ Հայ կուսակցութեան Խորհուրդը, վերջապէս, — առաջին հեղինակաւոր մարմինը Ընդհանուր Ժողովից յետոյ—մշակեց տարւայ ընթացքում ռուսական Հայաստանի համար գործունէութեան մի նախագիծ, հիմնուած մի կողմից՝ կովկասեան ազատ ինքնավար ազգերի դաշնակցութեան, միւս կողմից սօցիալիստական միջազգային կոնգրէսների հիմնական սկզբունքների վրայ:

Ահա „Դաշնակցութեան" նացիօնալիզմը: Ահա թէ ինչպէս են հրապարակ նետւում—ինչպիսի աններելի թեթեւամտութեամբ — ամենածանր ամբաստանութիւնները մի կազմակերպութեան դէմ, որ իր դերն ունի տանջւող ու ազատագրւող մի ժողովրդի պատմութեան մէջ:

Ա՜հ, անտարակոյս, բամբասանքի ու ինսինուացիայի հերոսները, որ հետամուտ են դաշնակցականների ամենաաննշան արարքներին անգամ և որ անսովոր փութկոտութիւն են ցոյց տալիս՝ այդ արարքները յաղթական ձևերով հանրային ուշադրութեանը մատնելու համար, չեն համակերպի անգամ ամենայստակ փաստերի առջև, նրանք կը յիշեն ձեզ այս ինչ միջադէպը, այնինչ անկանոն, դատապարտելի քայլը, կատարուած կուսակցութեան այս կամ այն անդամի կամ խմբի կողմից: Նրանք կը յիշեն դաշնակցական նացիօնալիզմի ու շովինիզմի այս կամ այն հակադարձ շարժումները, թէկուզ հէնց վերջին երեք տարւայ ընթացքում, եկեղեցական գոյքերի յափշտակման, ցարիզմի ու թուրք խուժանի արշաւանքների միջոցին... բայց ո՞ւմ կը զարմացնեն նրանք, ո՞ւմ կարող են զարմացնել նոյնիսկ ծայրայեղ նացիօնալիզմի

այդ մանակի արտայայտութիւնները մի եպօխայում՝ երբ Հայը իր շուրջը տեսնում է միայն արիւն ու արհաւիրք, երբ դրակօնական, բացառիկ օրէնքները բոլոր թափով նրա վրայ են ծանրանում, երբ նրա գոյութեան դէմ, նրա հաւաքական, ցեղային գոյութեան դէմ դաւեր է նիւթում բոլոր սև ուժերի դաշնակցութիւնը, երբ երեկւայ խաղաղ ու անդորր կարծուած հայրենիքում բռնաբարում են նրա ամենանուիրական սրբութիւնները, արիւնով ներկում եկեղեցիների գաւիթները, կօզակների ոտների տակ տալիս կանանց և երեխաներին. երբ լանկթամուրական արշաւանքը ուրագանի պէս պայթում է անզէն ժողովրդի վրայ, անապատ դարձնում հայի արիւն-քրտինքով մշակած շէն վայրերը, չորս կողմ սփռում դիակների կոյտեր, կսկիծ ու հառաչանք, նզովք ու ցասում,—և երբ արիւնալի այդ քաօսի մէջ, բռնութիւնների, լացի ու փախի այդ հսկայական տարտարոսում չկայ ոչ մէկը, որ գէթ կարեկցութեամբ ձեռք մեկնէ անարգ, հրէշային դաւադրութեան զոհին, երբ շրջապատող հասարակութիւնները ընդհանուր առմամբ անզգայ հանդիսատեսի դեր են կատարում և նոյնիսկ՝ լռելեայն կամ բացարձակօրէն՝ մեղադրում են զոհին, փառաբանում դահճին... Ասացէք, խնդրեմ, ո՞ր խելահաս մարդը կարող է քար նետել այն երիտասարդի վրայ, որը անհնարին զայրագնութեան մէջ, այս կամ այն դէպքում, այս կամ այն առթիւ—թէկուզ հէնց յեղափոխական դրօշակի տակ—բուռն, ծայրայեղ արտայայտութիւն է տալիս իր շատ բնական հայրենասիրութեան...

Հայահալած չարակամութիւնը սահման չունի: Հայի ինքնապաշտպանութեան քայլերն անգամ աններելի յանցանք եղան կովկասեան հայատեաց արէօպագի աչքում: Յիշեցէք, ընթերցող, թէ ոպիսի թշնամանք ու ցասում յայտնեցին վրացի ու թուրք շօվինիստները Նակաշիձէի սպանութեան առթիւ, ինչպիսի անպատկառ ցոյցեր եղան հայերի դէմ: Հիւանդ, վայրենի ատելութիւնը չէր կարող մարսել, որ երեկւայ հլու „ռայան" կարողանար այնքան սառնեցուցիչ ձեռքով պատժել իր ժողովրդի դահիճներին: Նրանք չէին կարող մարսել և ուրիշ մի շարք տէրրօրական ակտեր, որ Դաշնակցութիւնը ի գործ դրեց —ընդհանուր մասսային շարժման հետ միասին—իբրև անհրաժեշտ պրեվանտիվներ, իբրև կանխիչ և միանգամայն վրէժխնդիր միջոցներ, որոնք նպատակ ունէին ըստ կարելւոյն նուազեցնել սարսափների, կառավարչական տէրրօրների կրկնողութեան հնարաւորութիւնը: Հայը համարձակւում է պաշտպանուե՜լ, դժո՜խք և անէծք,—ոռնում էր մարդախոշոշ արէօպագը...

Cet animal est méchant
Quand on l'attaque, il se défend.

Եւ զայրանում ու զարկում են ահազանգը Հայի մեղապարտ „անզգնութեան դէմ. ռումբն ու տէրրօրը ենթարկւում են թուրք աղաների ու մոլլաների, վրացի պորտաբոյծ ազնուականութեան շանթարձակ անաթեմաներին, որոնք մի անլուր ցինիզմով հնչեցւում են անգամ կովկասեան կառավարչապետի պալատում... Հայի դրացի ժողովուրդների իշխող դասակարգերը այդպիսով ձեռք ձեռքի տուած, մի սրտառուչ համերաշխութեամբ, հանդիսաւորապէս ըստանձնում են մատնիչի դեր և ամբողջ հայ ժողովուրդը դրւում է մեղադրեալի նստարանի վրայ: Հսկայական, պատմութեան մէջ չը տեսնուած սատրապիզմ... Հայութեան երդւեալ թշնամիները չեն կարող հանդուրժել առհասարակ հայկական շարժումը և, ինչպէս որ հայ կապիտալիզմի մէջ նրանք տեսնում են համայնակուլ մի հրէշ, որ մի օր պիտի նուաճէ բովանդակ Կովկասը, այնպէս էլ հայ շարժման մէջ նրանք կարծես ընդնշմարում են մի չարաղէտ սկզբունք, ուղղուած ոչ միայն բիւրօկրատիայի, այլ և իրենց բոլորի դէմ: Ահա մի ողբալի մտավիճակ, որ պակաս դեր չէ խաղում հայ մարդու դժբախտութիւնների մէջ. Հայ յեղափոխական տարրի ամենաբնական կռուի ձևերը, բիւրօկրատական աշխարհում իսկ ընդունուած ու սրբագործուած արտայայտութիւնները դառնում են օտար չարակամ քննադատների աչքում մի անախրօնիզմ, գիւղային մի խաղ...

Ոչ, և դարձեալ ոչ: Մենք „ազգային առանձնացում" երբէք չենք քարոզել և չենք դաւանել: Եւ եթէ վրացի սօցիալ-դէմօկրատները որոշել են „անդադար կռուել նացիօնալիզմի դէմ, ոչնչացնել նրան իր արմատում",*) եթէ այդտեղ ի նկատի ունեն մեր նացիօնալիզմը, ապա նրանք զարնւում են բաց դռների: Նոյնքան անմտած են վրացի սօցեալ-դէմօկրատների միւս յայտարարութիւնները՝ թէ „վտանգաւոր է պարզել ազգային դրօշակներ"—իբր թէ նրանք են պատճառ դառնում խուլիգանական շահատակութիւնների—թէ ազգայնական ընդհարումները ծնունդ են հէնց նացիօնալիզմի, թէ ուրիշ կուսակցութիւնների շնորհիւ է, որ „հայ գիւղացիները ոչ մի մասնակցութիւն չեն առնում ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ և այլն և այլն:

„Ազգային դրօշակներ չը պէտք է հանել"—ահա մի պահանջ, որ միանգամայն ներդաշնակւում է ռուս „Պրօլետարի"-ի ծանօթ, յիշատակուած յայտարարութեան հետ՝

„Այն իրողութիւնը՝ որ այդ օրերում (Բագւի կոտորածի օրերում) իրենց ցոյց տալ կարողացան միմիայն նացիոնալիստ Դրոշակեանները, հաստատում է, իմ կարծիքով, միայն այն, որ կառավարութեան տակտիկը—գրգռել մի ազգութիւն միւսի դէմ—աջողութեամբ պիտի առաջ գնայ, քանի դեռ Կովկասում գոյութիւն ունին ազգայնօրէն առանձնացած քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնք իրենք իրենց առաջադրում են ինքնուրոյն նացիոնալիստական նպատակներ":

Կովկասեան ինքնատիպ մարքսիզմը դեռ շատ անակնկալներ պիտի պատճառէ մեզ պրօֆաններիս, իր ինքնատիպ սօցիօլոգիական գիւտերով:

Ազգային դրօշակներ չը պէտք է պարզել, ազգի անունով առհասարակ չը պէտք է խօսել ու գործել—դա նացիօնալիզմ է և գուցէ... սօցիալիզմի պրօֆանացիա... Օրինակը վարակիչ է, մանաւանդ հայերի մէջ, ուր ծանծաղամիտ կօսմօպօլիտիզմը „առաջադիմութիւններ" է անում—և մենք չենք զարմանում, տեսնելով անհատներ, որոնցից իւրաքանչիւրը իր նորընծայական յափշտակութեան մէջ, „ուղղադաւան" թէորիաներով տարւած՝ կասէ ձեզ, օրինակ, թէ ինքը „մարդ է" կամ „սօցեալ-դէմօկրատ" է, կամ Ռուսաստանցի սօցեալ-դէմօկրատ է, և դժկամակութեամբ ու ամաչելով միայն կը յիշատակէ իր ազգային ծագումը,—ճիշտ այնպէս, ինչպէս հին փիլիսոփայութեան նէօ-քրիստոնէական յայտնի շկօլայի ներկայացուցիչ Պլօտէնը ամաչում, կարմրում էր, որ մարմին ունէր, այնքա՜ն սպիրիտուալիզմը, հոգեպաշտական դօգմաները գերել էին նրան...

Ազգային դրօշակներ չը պէտք է պարզել... 1903-ի աշնան չը պէտք էր հրապարակ գալ ազգային պաշտօնով, թէպէտ և խլում էին ազգի ուրոյնութեան վերջին մնացորդները. յեղափոխական տարրը չը պէտք է կոչէր՝ „կեցցէ հայութեան բռնաբարուած իրաւունքը". „Դաշնակցութիւնը չը պէտք է կազմակերպէր իր խմբերը բիւրօկրատիայի ու թուրք խուժանի դէմ նոյն ազգային նշանաբանի տակ, նա չը պէտք է առաջ մղէր քաղաքների և գիւղերի հայ ժողովուրդը՝ նոյն վտանգուած հաւաքական գոյութիւնը զէնքը ձեռին պաշտպանելու համար... Այդ բոլորը „նացիօնալիզմ" է և „Դաշնակցութեան" այդպիսի միջամտութիւնը, վրաց ս.-դ. օրգանի ասելով, տրամադրում էր „հայ գիւղացիներին՝ ոչ մի մասնակցութիւն չ'առնել ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ" (կարծես դա ընդհանուր, համապետական շարժման մի կարևոր արտայայտութիւնը չը լինէր), այդ բոլորը նացիօնալիզմ է, դրա փոխարէն պէտք էր միայն կանգնել հրապարակի վրայ և զիլ ձայնով գոչել՝—„պրօլետարնե՛ր բոլոր երկրների, միացէք",—և խեղճ հայութիւնը դարման կը ստանար իր ծով ցաւերին... Մենք տեսանք, սակայն, թէ տիեզերական պրօլետարիատի անունով խօսող ինտերնացիօնալիստները, Դաշնակցութեան շօվինիզմի առ-

*) Այդպէս է ասուած վրաց „Սօցեալ-դէմօկրատ"-ի մի յօդուածի մէջ, որ թարգմանուած է ռուսական „սօցեալ-դէմօկրատ"-ի 8-րդ համարում և այնտեղից անցած „Րէվօլ. Րօսսիա"-ի մէջ:

թիւ գլուխ ծեծողները ինչ օգնութիւն արին մորթւող հայութեանը, „պօգրօմների“ օրերին, և ինչպէս արդարացրին իրենց սրտաշարժ անտարբերութիւնը. . .

Հերիք է. ժամանակ է, որ թողնեն սխոլաստիկական մտածողութեան այդ տարամերժ ու վայրենի ձևերը և չը կաշկանդեն, չը խեղաթիւրեն նրանցով՝ նոր կեանքի կոչւող երիտասարդութեան հարցասէր միտքերը։ Առողջ տրամաբանութիւնը ըմբոստանում է այդ կամայական ու բռնազբօսիկ փորձւածների դէմ. նա ասում է, որ կարելի է սօցիալիստ լինել և ամենաջերմ պաշտպան կանգնել իր ազգայնական իրաւունքների ու անկախութեան. նա հաստատում է, որ կարելի է ամենաուղղափառ մարքսիզմ դաւանել և հրապարակ գալ ազգային դրօշակի ու նշանաբանի տակ, որոշ մոմենտներում, երբ վտանգ է սպառնում ազգայնութեան ինքնուրոյնութեանը, նրա ազատ ու նորմալ զարգացման։

Ճշմարիտ, ոչ խեղաթիւրւած սօցիալիզմը զանազանում է այն ռազմատենչ, աշխարհակալող ու վնասակար նացիօնալիզմը, որ վերջին տարիներում գլուխ է բարձրացրել ու այնքան տխուր հռչակ է ստացել Ֆրանսիայում ու Անգլիայում, և այն միւս „նացիօնալիզմը“, որ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ձգտում ազգային վերածնութեան ու առաջադիմութեան, ձգտում՝ կրթելու և բարձրացնելու հարազատ ժողովուրդը համամարդկային իդէալների ոգով։ Ճշմարիտ սօցիալիզմը նշաւակում է, անարգ սիւնին մեխում ոչ այն ազգայնութիւնը, որ սեփական արիւնն է թափում, ազատ, ինքնագլուխ ապրելու համար, այլ այն միւսը, որը արեան հեղեղների մէջ խեղդել է ուզում ուրիշ ազգերի ազատութեան թռիչքները։ Չափազանց տարրական բաներ են սրանք և վաղուց ժամանակ է հասկանալ։

Հայ դաշնակցականը նոյնպիսի իրաւունքով կարող է փաստաբանել իր ազգայնութեան դատը, որպիսի իրաւունքով մի Բէբէլ կամ մի Պրեսանսէ պատրաստականութիւն կը յայտնեն զէնքը ձեռին առաջարեզ նետւելու՝ իւրաքանչիւրը իր հայրենիքը պաշտպանելու համար։

Հայ դաշնակցականը նոյնքան իրաւունքով կարող է սիրել իր լեզուն, երկիրը, պատմութիւնը, որքան իրաւունքով մի էնտուզիաժան սօցիալիստ Ֆերրի կարող է բացականչել. „ես շատ սիրում եմ իմ մեծ հայրենիքը՝ Իտալիան և ես կրում եմ զւարթ սրտով բոլոր զրկանքներն ու փոթորիկները, յանուն հայրենիքի այդ սիրոյն“. . .

Այդպէս է հրահանգում իսկական, չը խեղաթիւրւած սօցիալիզմը։ Այդ է բուն իմաստը և այն ծանօթ, տարածւած բանաձևի, որի անունն է „ազգայնական ինքնորոշում“ և որը Ռուսաստանի ու Կովկասի սօցիալ-դէմօկրատների աչքում կարծէք մի դատարկ, աւելորդ փօրմուլ է, որ ծառայում է միայն ագիտացիական նպատակների և որի մէջ երբէք չը պէտք է դնել որևէ կօնկրետ բովանդակութիւն, այլապէս կ'ընկնէք նացիօնալիզմի գիրկը և կ'արժանանաք կովկասեան պապերի ահեղ բանադրանքին... Դա անհաւատալի է, ընթերցող, բայց իրողութիւն է. փաստերի շարքը կարելի է երկարել. սակայն չը հեռանանք մեր հիմնական խնդրից։

*

Առաջ գնանք չորատանջ „պատճառների“ քննութեան մէջ։ Հայ նացիօնալիզմը, մանաւանդ դաշնակցական նացիօնալիզմը, այդպիսով, գործ չունի հայ-թրքական ընդհարումների հետ և մենք սրտանց կը փափագէինք, որ մեր բոլոր դրացիները վարակւած լինէին նոյն տեսակի նացիօնալիզմով, ինչպէս մենք։

Գուցէ մեղաւոր է հայ կապիտալի՞զմը...

Այդ հարցումը տալով, մենք յայտնւում ենք տնտեսական փակտորի հանդէպ, որը հանդիսանում է շատերի աչքում, իբրև գլխաւոր դրդապատճառ կովկասեան սույլ ողբերգութեան։ Ոմանք նոյնիսկ գրեթէ բացառապէս ծանրանում են այդ փակտորի վրայ, չը շեշտելով միւս՝ քաղաքական, ցեղական-կրօնական ևայլն մօմենտները, կամ երկրորդական ու երրորդական տեղ տալով նրանց։ Այդ էլ, ինչպէս տեսանք, էապէս սօցիալ-դէմօկրատական տեսակէտ է, որ այժմ կը փորձենք քննել աւելի հանգամանօրէն։

Նախ ընդունենք, որ ամբողջ թուրք ժողովուրդն է հայութեան դէմ կռիւ հրապարակողը և ոչ նրա մի առանձին հատւածը, կամ, ինչպէս սովորաբար ասում են, թուրք խուժանը, „հասարակութեան թափթփուկը“։ Այդ վերջին պատրանքը դեռ կարող էր տիրել կողմնակի դիտողին արիւնոտ դրամայի սկզբներում, երբ յիրաւի թուրք ազգաբնակութեան մի ստւար մասը ոչ միայն չէր մասնակցում թալանին ու սպանութիւններին, այլ և եռանդով դիմադրում էր նրանց։ Սակայն օր աւուր, արեան ալիքի ծաւալւելուն հետ, գաւառներում ու քաղաքներում, թուրք ժողովրդի լայն զանգւածները բնազդմամբ միւեցին Ոճրի գիրկը և այն՝ իբրև յարձակողական ուժ։ Բացառութիւններ դարձեալ մնացին, անշուշտ, թուրք տարրի մէջ և նրանք այնքան աւելի յարգելի են մեզ, որքան մռայլ ու յուսահատական է թուրք ընդհանրութեան մտավիճակը (mentalité),—սակայն, այդ բացառութիւններն էլ միայն հաստատում են ընդհանուր կանոնը։ Մենք ողբում ենք այդ իրողութիւնը, բայց ստիպւած ենք արձանագրել.—այնքա՜ն ծանր աղէտների դիմաց էօֆէմիզմներն ու փափկանկատութիւնները տեղ չեն գալիս և մենք պարտաւոր ենք լիակատար հարկը տալ ճշմարտութեան, թէկուզ և դաժան, անողորմ ճշմարտութեան։

Թուրք ժողովուրդն է իր բէկերով ու մոլլաներով, իր կրթւած ու անկիրթ ներկայացուցիչներով, թուրք մասսան է, որ հրաժեշտ է տալիս երէկւայ խաղաղ, հաշտ դրացիութեան և գահավիժւում է հայ ժողովրդի վրայ, կեանքի ու մահւան խնդիր դնելով հայութեան առջև...

Այդքան անօրինակ, եզակի, խոշոր հասարակագիտական մի երևոյթ ճիշտ որ չէր կարելի մեկնաբանել սոսկ քաղաքական, պետական գործօնով, սոսկ իշխանութիւնների հայատեաց դրդումներով, պէտք էր փնտրել այլ շարժառիթներ։ Եւ երբ ուշադիր ու խորագին միտքը ուզում է փնտրել այլ կարգի պատճառներ ժողովրդական այդպիսի մի շարժման, նա բնականաբար կանգ է առնում մարդկային ամենապարզ, ամենաընդհանուր ախորժակների վրայ, ստամոքսի թելադրութիւնների վրայ, նիւթական կամ տնտեսական պահանջների վրայ։ Այդպէս է վարւում-և իրաւամբ-սօցիօլօգիայի նորագոյն դպրոցը, մարքսիստական կամ տնտեսական մատերիալիզմի շկօլան, երբ նրա առջև պարզւում են մարդկային պատմութիւնն ալէկոծող ժողովրդական այլազան շարժումները և տիրաբար լուծում են պահանջում։

Այդպէս կամեցան վարւել և մեր կովկասեան մարքսիստները, որոնք թափով հրապարակ եկան և թուրք-հայկական պրօբլէմի քննութիւնը ձեռք առնելով, տնտեսական մեթոդը վայր ի վերոյ կիրառելով, սկսեցին աջ ու ձախ հոլովել ծանօթ տերմինները՝ «տնտեսական կռիւ», «դասակարգային կռիւ», «կապիտալիզացիա», «պրօլետարիզացիա»... Սակայն, ինչպէս յաճախ պատահում է Մարքսի էպիգօնների և նորընծայ-աշակերտների հետ,—կովկասեան մարքսիստները հասան անհեթեթ ծայրայեղութիւնների՝ թէ թէօրիական բացատրութեան և թէ գործնական եզրակացութիւնների մէջ, որոնց շարքում մի դառն, ցաւագին զաւեշտականութեամբ փայլում է Թիֆլիսեան օրգանի թղթակցի այն կլասիկ յայտարարութիւնը, որ կովկասահայ մամուլը նշաւակեց միանգամայն արդար ցասումով, իբրև տմարդի, անպատիւ, անորակ մի երևոյթ... Յիշեցէք, ընթերցող, „Վօզրօժդէնիէ“-ի Մոսկւայի թղթակցին, որը կովկասեան փոխարքային ուղղւած իր զեկուցման մէջ խորհուրդ էր տալիս չը դիմել խիստ, ճընշող միջոցների թուրք ազգաբնակութեան դէմ, պատճառաբանելով, որ այդ վերջինը գտնւում է ամենադժբախտ պայմանների մէջ և չէ կարող դիմանալ տնտեսական մրցակցութեան։ „Միլիօնաւոր, ժողովուրդը, ասում էր նա, խրւած կատարեալ տգիտութեան մէջ, չունենալով մի կտոր անշարժ սեփականութիւն, բոլորովին անկարող է տընտեսական կռիւ մղել անչափ աւելի կուլտուրական և տնտեսապէս աւելի ուժեղ ժողովրդի (հասկացէք՝ հայերի) հետ“։

Այդպէս ահա հանճարեղ ուսուցչի անշնորհք, անարժան աշակերտները թեթևամտութեամբ խրախուսում են անպատժութիւնը թուրք հրոսակների մէջ և գիտական դաւանանքի անունով նւիրագործում հայի աղեխարշ նահատակութիւնը... Բայց կարճ կապենք. մտաւոր ու բարոյական այլանդակութիւնը այնքան կատարեալ է այդ եղկելի յայ-

տարարուլթեան մէջ, որ ամէն մեկնութիւն թւում է աւելորդ։

*

„Տնտեսական" բառի իմաստը ճկուն է, առաձգական։ Նա ունի ընդհանուր և մասնաւոր նշանակութիւն։ Ընդհանուր մտքով, եթէ կուզէք, տնտեսական փորմուլը կիրառելի է մեր քննելի խնդրում։ Մենք կարողենք ասել, օրինակ որ Թուրք ժողովրդի լայն զանգւածները իրենց ընդհանուր մոբիլիզացիայի մէջ հայերի վրայ՝ հընազանդւել են այն շատ տարրական ախորժակներին, որ մենք քիչ առաջ յիշատակեցինք։ Լինելով մեծ մասամբ խեղճ ու չքաւոր, նրանք կամեցել են, պատեհ առիթով, փոքր ինչ հարստանալ, թէկուզ և ի հաշիւ իրենց պէս թշւառ ազգաբնակութեան։ Եւ առաջացել են ջարդեր, արիւնհեղութիւններ, որոնք, դէ՛հ, անխուսափելի են թալանի միջոցին...

Տնտեսական բացատրութեան այդ ձևը, ինչպէս տեսնումէք, à la rigueur ընդունելի է, թէև դա շաբլօնական, աղօտ, տարտամ մի բացատրութիւն է, որ ոչինչ չէ բացատրում, որ չէ թափանցում արիւնոտ հարցի խորքերը, չէ պարզաբանում կատաստրոֆի հրէշաւոր ծաւալը, այն սպեցիֆիկ, դժոխային արտայայտութիւնները, որ ունեցաւ Թուրք ժողովրդի մոբիլիզացեան։

Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները մասնաւորեցին, կամ աւելի ճիշտ՝ որոշադրեցին „տնտեսական" ատրիբուտը և, մի կողմից հրահանգւած մարքսիզմի փորմուլներից, միւս կողմից ակամայ ներշնչւած հրապարակի վրայ շրջող նախապաշարումներից, Թուրք իդէօլոգների ու Սուվօրինների խընամքով տարածած զրպարտութիւններից,—սկսեցին խօսել մէկ ժողովրդի *տնտեսական ճնշման* ու ստրկացման մասին՝ միւսի միջոցով, մէկ դասակարգի (հայ բուրժուազիայի) տնտեսական գերիշխանութեան ու ոտնձգութիւնների մասին։

Թուրք ժողովրդի quasi—ստրկացումը հայ ազգութեան կամ նրա մէկ հատւածի ձեռքով՝ պէտք է դիտել իբրև մի անկայուն պարադոքս և յետ մղել, առանց երկար ու բարակ բացատրութիւնների։ Թուրք մասսայի հակահայկական զգացումներն ու գործողութիւնները չեն կարող բղխել հայի տնտեսական ճնշումներից, այն պարզ պատճառով՝ որ նա, Թուրք մասսան, չէ կարող տեսնել իրականութեան մէջ այդ ճնշումները։ Իր ծայրայեղ տգիտութեան ու կուրութեան մէջ անգամ նա տեսնում է, որ գաւառներում լայնատարած և լաւագոյն հողերը պատկանում են իր կրօնակից աղաներին, որոնք իշխում են փէօդալական իշխանութեամբ, ճնշելով և հայ և Թուրք հողագործին. այո՛, անտարակոյս, Թուրք ամենայետին գեղջուկն անգամ պարզ տեսնում է, որ հայ աշխատաւորը նոյնքան „սեփականատէր" է, նոյնքան „հողատէր" որքան և ինքը։ Իրողութիւնը հանրածանօթ է և թերևս կարիք իսկ չը կայ դիմել ձեռնհաս հեղինակութիւններին։ „Իսկական հայ ժողովուրդը, ասում է կովկասագէտ պրօֆէսոր Մառը, աւելի մեծ չափով պրօլետարիատի (գիւղական պրօլետարիատի) յատկութիւններ ունի, քան թէ Գուրիայի ժողովուրդը"։ Նոյն գիտնականը հետևեալն է ասում Թուրքերի մասին. „մուսուլման աշխատաւոր ժողովուրդը մինչև օրս էլ հեծելով հեծում է *համակրօն փէօդալների* ծայրայեղ ճնշման տակ". („Պետերբ. Վեդօմոստի", № 272)։ Կարո՞ղ է լինել աւելի անաչառ կարծիք։

Խոշոր կալւածատիրութիւնը իբրև դասակարգ (Grossgrundbesitztum), գոյութիւն ունի ոչ թէ հայերի, այլ Թուրքերի մէջ և, հետևապէս, ագրարային աշխարհում ժողովրդային մասսաների վրայ ճնշում կարող է լինել ոչ թէ հայ, այլ Թուրք տարրի կողմից։ Լրջութիւն չի լինի մեր դատողութեան մէջ, եթէ ծանրանանք հայ մանր բուրժուազիայի՝ մանր առևտրականների ու վաշխառուների՝ կեղեքումների վրայ։

Բայց գուցէ՞ ճնշում կայ հայերի կողմից՝ *խոշոր կապիտալի*, կամ ինդուստրիայի աշխարհում...

Թւում է, թէ այդտեղ է բանավէճի կենտրոնը, ամենափափուկ ու շահագրգռող կէտը։ Այնտեղ, կովկասեան ինդուստրիայի և մահմեդական աշխարհի *սրտումն* է, որ նիւթւել է հրէշային դաւադրութիւնը, այնտեղ է, որ նա առաջին անգամ իրագործւեց ողբերգական, համաշխարհային շառաչումով. այնտեղից է, հաւանականօրէն, որ դաւադրութիւնը ճիւղաւորւել է ամբողջ Անդրկովկասում, տարածելով իր հետ և արեան ալիքը... Որովհետև այնտեղ է, որ իր «ազգայնական» գործունէութեան խարիսխ է հաստատել Թուրք կապիտալիստ դասակարգը, նրա ապաաւոր մամուլը և նրա խնկարկու-իդէօլոգների կուռ բանակը, ամբողջ մահմեդական état major-ը...

Բագուն սկսել է, Բագուն թերևս կարող է և վերջ դնել վիթխարի կօշմարին, եթէ կամենայ... Բնական է, ուրեմն, որ մարդիկ հարց տան, արդեօք այդտեղ, այդ կենտրոնում չէ՞, որ խաղացւում է, իբրև մի ահաւոր կրկէսի մէջ, հայ-Թրքական անտագօնիզմի մեծագոյն դրաման, արդեօք Բագւի պայմանների վրայ չէ՞, որ պիտի կառուցանել կովկասեան արիւնահեղ ընդհարումների պատճառաբանութեան ամբողջ շէնքը...

Եւ դարձեալ—ոչ։

(Շարունակելի)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՆՈՐ ՓԱՍՏԵՐ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

ՎԱՆ, Նոյեմբեր 5.

Համիդի նոր հրամանը.—Աստւածածին գիւղը.—Ցեղապետի բռնութիւնները.—Ապարդիւն բողոք.—Օմարի լրբութիւնները.—Նորագոյն հալածանքների ցանկը։

Թերևս լսել էք, որ վերջերս սուլթան Համիդ, իր *հաւատարիմ հպատակ հայերին անհուն երջանկութիւն պատճառելու դիտաւորութեամբ*, մի հրաման հանեց, որով տրամադրում է 1895—96 դէպքերից յետոյ բռնութեամբ, կամայականութեամբ հայ գիւղերում հաստատւած քիւրդ համայնքների հեռացումը։ Ահա այս հրամանն էր, որ առիթ տւաւ նոր սարսափների հայ ժողովրդի գլխին... Խրախուսւած քրդերից ազատւելու հեռանկարով, խառը հայ գիւղերը սկսեցին մի անհաւասար կռիւ քիւրդ աղաների և վաշխառուների դէմ։

Շատ հետաքրքրական է գիւղերից մէկի պատկերը։ Թիմարների Աստւածածին գիւղը պատկանում է Շաւըցի ցեղապետ—աւելի շուտ աւազակապետ—Քամալ բէկին, յայտնի իր ոճրագործութիւններով։ Թէև պետական օրէնքով արգելւած է այսուհետև մեռնող քիւրդ համիդիէ գայմագամների տեղը իր ցեղից քիւրդ գայմագամ ընտրելը—(գայմագամութիւնը անցնելու է զինւորական գայմագամի ձեռքը, որը պէտք է կրթութիւն ստացած լինի Պօլսում—սրանով նպատակ ունին երևի համիդէական զօրքերը հանել քրդական ցեղական մթնոլորտից և նրան դարձնել սովորական զօրք) բայց վերջերս սա իր հաւատարմութեան և ամենազօր կաշառքի ուժով, արժանացաւ երջանիկ բացառութեան, եղբօր մահւանից յետոյ գայմագամ լինելու բախտին—աշխարհիկ լեզւով ազատ շահագործութիւններ անելու իրաւունքին։

Բայց անցնենք Աստւածածին գիւղի պատմութեան, երբ այդ գիւղի հասարակութիւնը ծախելով իր ունեցած չունեցածը, կարողացաւ, կաշառքներով և քրդերի պարտքերը գոցելով, հեռացնել գիւղում եղած 12 տուն քրդերին, այս անմեղ քայլը դուր չեկաւ աղային։

Հակառակ կառավարական կարգադրութեան՝ 12 տան փոխարէն 15 տուն նոր և աւելի բարբարոս քրդի տներ հաստատեց այդ գիւղում... բայց երանի թէ դա միակը լինէր։ Գիւղացիներից վրէժ լուծելու համար, նա դիմեց և հետևեալ միջոցներին. օգոստոս ամսին այրել տուեց նոյն գիւղացի Սօղոմոնի 300 խուրձանոց խոտի դէզը, իսկ սեպտեմբեր 21-ին այրել տուեց կըրկին նոյն գիւղի 11 դէզ խոտը և անօթութեան մատնեց ամբողջ գիւղի տաւարն ու մալը։ 20-ին սեպտեմբերի, խոտի դէզերի վառվելուց մի օր առաջ, Քայիմ բէկը մտնում է նոյն գիւղը ամբողջ հասարակութեան առաջ, հետևեալ բարձրակոչ յայտարարութիւնն է անում...

—Տիրամէր (Աստուածածին) իմ գիւղն էր և ժողովուրդը իմ ժողովուրդն էր։ Առաջները մարդիկ միամիտ էին և իւրաքանչիւրը տալիս էր ամենաքիչը տարեկան 20—30 ոսկի դատերի համար և նոյնքան կաշառք ուրիշ գործերի համար։ Ահա երկու տարի է, ինչ դուք միաքանել էք ֆեդայիների հետ և ձեր դատերն և վէճերը ձեր մէջ կը վերջացնէք. այդ բաւական չէ, կը համարձակէք իմ ծառաներին ձեր գիւղից հեռացնել տալ։

—Տեսնենք, այդ շատ թանկ կը նստէ ձեզ վրայ, և իսկապէս թանգ նստեց. միւս օրը վառեցին գիւղացի ների խոտերը։

Գիւղացիք քաղաք գալով, բողոքեցին կուսակալին և դիմեցին հիւպատոսների օգնութեան։ Բայց ո՞վ է լսողը...

Անցեալ օրեր Հայոց-Զորի Աստուածաշէն գիւղացի Կարապետ Մելիքսեդեկեանը, մի երեխայի հետ առաւօտեան դէմ քաղաք գալիս, պատահում է յայտնի աւազակապետ Օմար-Օնբաշուն, սա այն յայտնի Օմարն է, որ դէպքից առաջ այնքան գիւային շարչարանքներով սպանեց Կուռուբաշ գիւղացի 4 հայի, իսկ մի քանի ամիս առաջ էլ շատախցի կանանց, որոնք քաղաքից գիւղ էին գնում. բռնում, բռնաբարում է ու ծամերը կտրում, խեղճ զոհերը հազիւ են ազատում լրբի ձեռքից։ Դէպքի ժամանակ սրա գործած չարիքները նկարագրութիւններից վեր են. ահա այդ սրիկան է, որ ճանապարհին բռնում է Աստուածաշէնցի Կարապետին, վրան գոռալով.—„դու գտել ես իմ կորցրած դրամի քիսէն, որի մէջ եղել է մի ոսկի, 2 մէջիտէ և 10 ղրուշ դրամ. այս րոպէիս իմ դրամը տուր“։ Գիւղացու աղաչանք պաղատանքը և իրաւացի պատճառաբանութիւնը, որ ինքը գիշերով չէր կարող գտած լինել նրա քիսէն, չի ազդում քրդի վրայ. ճանապարհից հանում է հային և հրացանը շտկելով, ուզում է սպանել. Կարապետը կարողանում է համոզել քրդին, թէ “երթանք շրջանի միւդիրի քով, թո՛ղ նա դատէ մեզ“։ Գնում են միւդիրի քով. նա հոն չը լինելով. գործը քննում են ոստիկանները և առաջարկում հային, որ երդմամբ հաստատէ իր անմեղութիւնը։ Ահա սկսւում է երդման սովորական պրոցէսը—„ես իմ հոգին, ես իմ Աստուած, ես այդ քիսայից խաբար չեմ“։ Բայց Օմար օնբաշին, այդպիսի երդումներով գոհ չէ մնում և ինքը իր կողմից առաջարկում է մի օրիգինալ, բայց բոլոր սըրբութիւնները ոտքի տակ տուող ձև։—թող, ասում է, հայը իր բերանով շան լակոտը բռնէ և տանէ իրենց եկեղեցու սեղանի վրայ դնէ ու այնպէս կծէ շան պատանոցից, որ արիւնը ցայտէ սեղանի վրայ,—միայն այն ժամանակ ես կը հաւատամ նրա երդման անկեղծութեան, այլապէս նրան պիտի սպանեմ... Ոստիկանների հսկողութեան տակ կարապետը գալիս է քաղաք և բողոքում ուր հարկն է. լսող չի լինում, խեղճը դատապարտուած է քաղաքում մնալու, որովհետև գիւղ գնալուց պիտի սպանուի, իսկ նրա ընտանիքը և երեխանները ի՞նչ դրութեան մէջ են, այդ էլ դուք հասկացէք...

Ընթերցողին ձանձրոյթ չը պատճառելու համար, ներկայացնեմ մի փոքրիկ ցանկ վերջերս պատահած դէպքերի մասին։

1. Աղոս գիւղի մօտ սպանել են կարճկանցի քիւրդ ջանբէզարները Առանցի Մնօին. սա իբրև նաւավար գնացել էր այդ կողմերը. թուրք „ջանբէզարները“ ճանապարհին նրան բռնում թալանում են մերկութեան աստիճանի հասցնելով և կեանքը իրեն բաշխելով՝ ճամբայ են դնում. բայց խեղճ Մնօն 3 քայլ չարած, յետևից դնդակ է ստանում ու տեղն ու տեղը մեռնում։

2. Բերդակ գիւղացի մի հայ, իր արտում ցանք անելիս է լինում. Սևակբոկ գիւղացի մի քիւրդ յետևից քարով ջախջախում է խեղճ հայու գլուխը. մարդասպանը ազատ պտտում է...

3. Վանեցի Միհրան ճզմաճեանին, իրենց այգում աշխատելու ժամանակ, սպանում է դրացի ջանբեզար տաճիկներից։ Երբ ոստիկանները քննութեան են գնում և հարց ու փորձ անում, մի տաճիկ երեխայ անմեղութեամբ կանչում է։ „Ես գիտեմ ով է սպանել—„Կոմիսէր Աբօն յարձակւում է երեխայի վրայ և գոռում. „Շան լակոտ, ձայնդ կտրիր, դու ի՞նչ գիտես“...

4. Բերկրի քով իր արտը ջրելու ժամանակ քրդերից սպանւել է Պոտի գիւղացի մի հայ։

5. Անցեալները Վանից Գեա՛վուր գնալիս—քիարվանի հետ—սպանւել է գիաուրցի մի երիտասարդ, Տիգրան անունով։

6. Փոքր առաջ Լիմ և Կտուց անապատների քաղաքում եղած խանութպանների գլխին մի լաւ խաղ խաղացին։ Երկու անապատները 500-ական ոսկի տուրքի պարտք ունին (Տաճկաստանում վանքերը ազատ չեն ընդհանուր տուրքից). վանքերը տնտեսական մեծ ճգնաժամի մէջ են. չը կարողանալով նրանցից մի բան պոկել, բանտարկեցին խեղճ խանութպաններին և ծեծի ու բռնութեան տակ, գանձեցին առաջիկայ 906 և 907 տարւայ խանութի վարձերը... Վանքերի վանահայրը հեռագրով զեկուցում է տալ ջատերաքի էֆէնդուն և նամակով իր հրաժարականն է ուղարկել...

7. Տօնօ գիւղում (հայ, ասորի քիւրդ) այրել են Հայրօի Մովսէսի 300 խուրձանոց 2 դէզ խոտը...

8. Վերջերս բռնեցին 10-ի չափ անմեղ քաղաքացիներ, որոնց մեղադրում են այս կամ այն յեղափոխական գործողութիւնների մէջ մասնակցելու համար։

9, Սրանից քիչ առաջ դատւում էր մի հայ սրիկայ-մատնիչ։ Սա մի քանի տարի առաջ յայտնի Փուզիա Հիւսնի թելադրութեամբ կեղծ յեղափոխական նամակներ էր գրում այս կամ այն հայու ստորագրութեամբ և անմեղներին կրակի մէջ ձգում. մի թիւրիմաց բացառութեամբ բռնւում է և դատի ենթարկւում։ Դատարանի առաջ հայը բացարձակ կերպով խոստովանում է, որ ինքը այդ գործողութիւնները կատարել է Հիւսնիի

թելադրութեամբ, բայց տաճկական անաչառ դատաւորը կարևորութիւն չի տալիս Նրա յայտնութիւններին և 3 տարի բանտարկութիւն է վճռում այդ լակոտին. Մի քանի օր առաջ ազատուելով, կրկին գտնում է Հիւսնիին և Նորէն սկսում են հին պատմութիւնները, կրկին բռնւում է. երէկ, երբ պէտք է վերջնական վճիռը լինէր, տղան դիմեց դատարանի նախագահին յայտնելով, որ ինքը առանձին ասելիքներ ունի նրան, և խնդրում է դատի յետաձգումը: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ. ուրախութեամբ ընդունում է այդ հաւատարիմ խընդիրքը… Երևի Հիւսնին և Հաթում բէկ կոչեցեալ սրիկաները կը միջնորդեն և կազատեն իրենց տաղանդաւոր Մուխպիրին (մատնիչին)… Նորէն կը սկսի հին մելոդրաման:

10. Հայերից աղջիկ և կին փախցնելը հին սովորութիւն է. վերջերս քրդերը փախցրել են Զարան գիւղացի Զաքօի կնոջ. խեղճը չը դիմանալով, փախել ապաստանել է հայ վանքերը. քրդերը եկել են այդ կնոջ հօր ոչխարները տարել, պահանջելով որ կինը բերեն յանձնեն իրենց և ոչխարները յետ առնէին:

11. Քարաբեկ գիւղացի մի հայի տուն թալանել են քրդերը հետևեալ պատճառաբանութեամբ. իրենցից սպանել է մի քիւրդ, սպանուածի դիակը բերել ձգել են հայի դրան առաջ և բողոքել, ասելով որ „սպանել է քո տղան, Ալօն“. վերջինը 3 տարի առաջ անցել է Ռուսաստան: Ամբողջ տան հարստութիւնը և կանանց տարել են իբրև արիւն գին. կառավարութիւնը մատը մատին չտուեց, տան տիրոջ տղան մի կերպ ազատուելով փախել է քաղաք և անօթի ծարաւ փողոցները կը պտտի…

Եւայլն, ևայլն, ևայլն:

ՀԱՅ—ԹՐՔԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՎԱՐԱՆԴԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ասկերանի դէպքերը

I

Յիշում եմ… Վազգէնը տիֆով բռնուած, հիւանդ պառկած էր Այգեստանում, դերձակ Վարդանենց տանը, և մէջ ընդ մէջ զառանցում էր… Դաշնակցութեան այդ կրակոտ գոհարը, երկար վիճաբանութիւնից յետոյ, համաձայնել էր թողնել առժամապէս կռիւն ու ձմեռն անցկացնել գաւառներում. սակայն երկու օրուայ ընթացքում հանգամանքները փոխւեցին և սեպտեմբեր 11-ին Աղուխսակորից հրացանների բոմբիւններն Այգեստանը դղրդացրին: Վազգէնը, որ մինչև այդ ժամանակ պլլուած, անշարժ պառկած էր, յանկարծ Նստեց անկողնում, աչքերը յառեց դէպի Աղուխսակոր և մի անմեկնելի ժպիտ բերնին մրմնջաց.— „Կռի՛ւ, կռի՛ւ…“

Տարիներ են անցել, բայց ես դեռ յիշում եմ, դեռ լսում եմ դողդոջիւն ձայնով արտասանած այդ երկու բառերը: Վազգէն կռիւ էր ցանկանում և այդ հասկանալի էր, որովհետև լլկանքների, բռնաբարութեան, աւերանքների երկրում լոկ գնդակներին կարելի է ապաւինել, լոկ հրացաններով կարելի է բողոքը լսեցնել տալ:

Բայց այդ Տաճկա-Հայաստանում էր, ուր իւրաքանչիւր քար հայի արեան կաթիլներով է ողողուած, ուր պատուհաս է գեղեցիկ հարս ու աղջիկ ունենալը, ուր կեանքի, գոյքի ապահովութիւն բառերը երևակայութեամբ միայն պէտք է հասկանալ: Այդ Տաճկա-Հայաստանում էր, Վազգէն իրաւունք ունէր „կռի՛ւ“ աղաղակելու. բայց ինչո՞ւ Կովկասում, քրիստոնեայ, իրան քաղաքակիրթ Ռուսաստան կոչող տէրութեան հովանաւորութեան տակ ես հայը դադարել է…-„գի՛րք, լրագիր“—կանչելուց ու „կռի՛ւ, կռի՛ւ“ է աղաղակում… Ինչո՞ւ…

Նայեցէ՛ք, ծուխը թանձր օղակներով այս ու այն կողմից դուրս է սողում ու պատերը լիզում. խորին մթութեան միջից հսկայական խարոյկները լուսաւորում են շրջակայ ձորերն ու դաշտերը… Հայկական գիւղերըն են դրանք. վառւում են: Նայեցէք, եկեղեցու բակում մանկահասակ կանայք ու ծծկեր երեխաներ թափուած են միմեանց վրայ, արիւնը հոսել ու նրանց տակին թուխ-կարմիր զանգւած է կազմել. այդ մեր քոյրերի, մեր եղբայրների արիւնն է: Էլ կարելի՞ է ասել, թէ ինչո՞ւ համար ենք „կռիւ“ գոչում: Այո՛, կռի՛ւ ամեն օր, կռի՛ւ ամեն ժամ, որովհետև քրիստոնեայ Ռուսաստանը մահմէդական Տաճկաստանի ճակատից հայկական կոտորածների դափնիներն է ուզում խլել:

Բագու, Բալախանի, Նախիջևան, Երևան տեղի ունեցած թուրք-հայկական ընդհարման արհաւիրքը մղձաւանջի պէս ծանրացել էր Ղարաբաղի վրայ ևս, և այնտեղ ամիսների ընթացքում ջղային դրութեամբ սպասում էին ընդհարման արձագանքներին. այնտեղ ամիսների ընթացքում հայ ժողովուրդը Դաշնակցութեան որոշ ծրագրով առաջնորդուելով՝ պատրաստւում էր ցոյց տալ, որ կառավարչական զանազան զզւելի ինտրիգաների զոհ գնալու տրամադրութիւն չունի, որ ընդունակ է կռուելու, որ ցանկութիւն չունի մեռնելու:

Եւ ահա՛ օգոստոսի 8-ին փոթորիկը պայթեց. թուրքերը հայ ճանապարհորդներին փակեցին Աղդամում. սակայն Շուշին դեռ լուռ էր, դեռ շարունակւում էր սպասողական-լարուած դրութիւնը: Բայց այնտեղ ևս խօսեցին հրացանները և օգոստոսի 16-ի իրիկունը մենք ստացանք Շուշուց հրահանգ՝—փակել Ասկերանը Շուշի արշաւող թուրքերի առաջ:

Օգոստոս 17-ին Խէչօի 30 ձիաւորով անցանք Ասկերան:

Ռուս-պարսկական պատերազմների ժամանակից է հռչակւած Ասկերանը: Դա մի լայն կիրճ է, որի արանքով Կարկառ գետն է հոսում. իսկ գետի աջ և ձախ ափերից իջնում են ալիքաւոր բլրակների կուտակումներ, որոնց վերջին ծայրերը միանում են գետի այս և այն ափին. ահա հէնց նրանց հանգման կէտերում են կառուցուած մարտկոցները, որոնց գրաւելը գործի յա-

ջողութեան գրաւական էր համարեա: Որովհետև մարտկոցները երկու մասի են բաժանւած, մի մասը Խաչէնում՝ է գտնւում, միւսը՝ Վարանդայում, մենք յարմարութիւն ու հնարաւորութիւն չունենալով Խաչէնին ևս բաժին հանելու մեր ուժից, գրաւեցինք միայն Վարանդայի հողում գտնւող մարտկոցները:

Նայեցինք նրքև. Սէյիրդու ռւեններին տակից խաղս էլած թռան թուրք ձիաւորները, Ասկերանն անցնելու. խստիւ պատւիրելով, որ ոչ ոք հրացան չարձակէ, այնքան սպասեցինք, որ թշնամին գնդակ հասնելու չափ մօտեցաւ մեզ. հրացանները որոտացին. թուրքերը յետ խաղացին ու նորից „Եա՛ Ալի՛“ գոռալով, վրայ պրծան, բայց այս անգամ էլ յետ մղւեցին ու ձիաներից իջնելով, ցանկացան ձորակներում դիրքեր բռնել. մի ժամի չափ իրանց դիրքերից կռւելուց յետոյ, տեսնելով, որ ոչ մի յաջողութիւն չեն ունենում, ձի նստեցին ու գրոհ տւին դէպի Խրամօրթ ու Խանաբադ գիւղերը, բայց երկու ժամ կռւելուց յետոյ, այնտեղից էլ յետ նահանջեցին կորուստներով: Ժամը 2-ին Խ-ն հինգ ձիաւորով անցաւ գետի միւս ափը, Խաչէն, Խանաբադ, Ղլիչբաղ և Խրամորթ հայ գիւղերն այցելելու ու նրանց սիրտ տալու: Ժամը 4-ին մօտ՝ թուրքերն ստւարացած, թւով մօտ 500, մի կատաղի ռռնոցով, աննպատակ հրացանաձգութեամբ, թռան դէպի կիրճը, Շուշի անցնելու համար: Տեսնելով, որ թշնամին վճռել է, թէկուզ շատ զոհերի գնով, Ասկերանի շղթան պատռելու, զինւորներից մի տասը հոգի իջեցրի դիրքից ու բոլորովին մօտեցրի խճուղուն, ապա սկսեցինք երկու կողմից գնդակներ տեղալ. հէնց այդ միջոցին էլ Խաչէնու կողմից վրայ հասաւ Խ-ն, և նա էլ միւս կողմից սկսեց գնդակակոծել թշնամուն. կէս ժամ դիմադրութիւնից յետոյ թշնամին վերջնականապէս յետ մղւեց, մինչև միւս առաւօտ չերևալու համար: Այդ օրը մեր գործը բաւական յաջող անցաւ, իրիկնադէմին իջնող քոչորներից էլ խլեցինք 70 ձի:

Օգոստոսի 18.

Լուսացաւ. Աղդամի, Սէյիրդուի, Մաղանլուի, Շէլլուի և այլ կողմերից բազմաթիւ ձիաւորների ծայրը բացւեց. նրանք գալիս էին ու գալիս և վերջը չէր հասնում. եկան, հաւաքւեցին Հասան-Աղի քարավանսարայի մօտ գտնւող թրքական հանգստարանն ու մի մեծ շրջան կազմեցին: Բարող խօսող կար, թէ ինչ, չիմացանք. միայն մէկ էլ տեսանք, հազարաւոր ձիաւորները երկու մասի բաժանւելով, ձախ թևը ծռեց դէպի Նախիջևանիկ, Փիրջամալ գիւղերն, իսկ աջը՝ դէպի Շուշի: Դրութիւններս ծանրացաւ. 30 հոգով ինչպէ՞ս կարող էինք այդպիսի մի զինւած բազմութեան առաջն առնել: Երկու հոգի ուղարկելով մօտակայ գիւղերից օգնութիւն հասցնելու, ես հինգ հոգով դուրս թռայ դէպի Նախիջևանիկ՝ արշաւող թուրքերն, իսկ Խ-ն մնաց ամրոցում, որ թևի առաջն առնելու: Նախիջևանիկ գիւղի դէմու դէմ, Ջրմանուր կոչւած թումբը գրաւելով, արշաւող թուրքերի առաջը կապեցի. բայց անպիտանները նորից բաժանւեցին երեք մասերի և, մի քիչ յետոյ, արդէն պիտի շրջապատէի, եթէ գիւղից քսան հոգի չը հասնէին ինձ: Մի փոքրիկ շղթայ կազմելով, թշնամուն նորից հալածեցինք մի կէտում և, կամաց-կամաց օղակը սեղմելով, թուրքերին սկզբում նեղեցինք, ապա՝ հալածեցինք նորից մինչև իրենց նախկին տեղը, հանգստարանը: Խ-ն էլ իրա վրայ յարձակւող ձախ-թևեան թշնամուն ջարդելով՝ էլի յետ էր մղել: Գործը խիստ յաջող էր. սակայն Խ-ի մի յանդուգն քայլը մի քիչ վնասեց կռւի յաջող ելքին: Նա օգտւելով թուրքերի փախուստից, 5 ձիաւորով դուրս թռաւ դիրքից և ընկաւ փախչող թշնամու ետքից. բայց թուրքերից մի 100 հոգի թթեններին տակ իսկոյն դարան են մտնում և հէնց որ Խ-ն դիրքից բաւական հեռանում ու հաւասարւում է դարանակալներին, վերջիններս 30—40 քայլի վրայ կրակ են բաց անում. սարսափը պատեց մեզ. բոլորին արդէն նահատակւած էինք հաշւում. մէկի ձին ընկաւ, բայց զինւորներից միւսն իսկոյն նրան գաւակն առաւ ու թռցրին ձիանքը. թուրքերը սովորական „Եա՛ Ալի՛“-ն գոռալով, ընկան նրանց յետևից. ամրոցի դիրքը պահող մեր տղերքը կարծելով, որ բանը բանից անցած է արդէն, դիրքը թողեցին ու վերև քաշւեցին, որոնց և հասաւ Խ-ն իր 5 ընկերներով: Յառաջխաղ թուրքերն իրենց ազատ զգալով, հարայ-հրոցով եկան ու մի 100—150 հոգու խմբով անցան դէպի Շուշի: Բայց շուտով ուշաբերւեցանք. նորից Խ-ն գրաւեց իր դիրքը, ես էլ իմ խմբով իջնելով ուղղակի Շէյլու Թըրքաբնակ գիւղի գլուխը, թուրքերին բաժանեցի երկու մասի, որոնց միջով սեպաձև մտաւ և նոր հասնող օգնական խումբը, թշնամին ստիպւած եղաւ յետ քաշւել: Հեռադիտակը ցոյց տւաւ, որ նրանք բոլորովին հեռացան կռւի դաշտից և Աղդամ ապաստանեցին: Զնայելով գործի տաք լինելուն, մեր զինւորները յաջողեցին էլի մի 18 ոչխար խլել հեռւից իջած և Ասկերանով անցնող քոչորներից: Այդ երկու օրը խլւեցին թուրքերից մի քանի հրացան, իսկ սպանւածները հաշւել չէինք կարող, որովհետև դիակները իսկոյն քաշում, տանում էին. բայց ի նկատի ունենալով, որ մեր կտրիճները բաւական վարպետօրէն գնդակներ ուղարկել գիտէին և յաճախ մեր աչքով տեսնում էինք ձիագլոր եղողներին, ապա կարելի է վստահօրէն ասել, որ վնասն զգալի պէտք է եղած լինէր:

Օգոստոսի 19.

Խ-ն առաւօտեան անց կացաւ Խաչէնու կողմը, տեղեկանալու, թէ Համազասպը ե՞կել է արդեօք. դեռ երկու օր առաջ մեր զինւորական խմբապետներից մէկին մի զինւորի հետ ուղարկել էինք Խաչէնու գիւղերը, նրան կանչելու, որպէսզի շտապէ իր ուժերը միացնելու մերիններին, Ասկերանը պահպանելու համար: Ժամը 10-ին մօտ՝ հեռւից նկատւեց մի ձիաւոր, որ մեզ փափախով իմաց էր տալիս հրացան չարձակել: Երկու մարդ հետս վերցնելով, մօտեցայ նրան: Դա մի ռուս ստրաժնիկ էր, որ եկել էր հաղորդելու, թէ՝ Շուշում արդէն հաշտութիւն է կայացել, հայերը յաղթել են, բայց հրդեհն աւերել է հայերի հարուստ թաղն ու նահանգապետն էլ եկել է և պատւիրում է Ասկերանը պահող հայերին՝ երբեք չկպչել փոստին ու քոչորներին, բայց զինւած մեծ խմբեր թուրքերից չթողնել անցնել դէպի Շուշի: Նա գնաց, նրանից յետոյ խճուղու վրայ երևաց մի կառք. հրացանի մի արձակումով նշան տւինք և կառքը կանգնեց. իսկոյն երկու ստրաժնիկ մի քիչ մօտեցան, ապա ինչ որ գոռացին, բայց ասածներն լսելի չեղաւ. նրանց մօտ կանչեցինք. մօտեցան ու յայտնեցին, թէ կառքը փոստն է տանում Եւլախ, Շուշում հաշտութիւն է կայացել և կրկնեցին նոյնն, ինչ որ նահանգապետն էր ասել: Փոստը բաց թողեցինք: Ճանապար

հները մեր ձեռքին էին, ո՛չ մի թուրք այլևս չէր երևում, միայն մէկ-մէկ մենք էինք դուրս գալիս և խճուղով վեր ու վար քշում, չորս կողմերնիս հետազօտելու համար։ Կէսօրից յետոյ անց կացաւ մի կառք, շրջապատուած կօզակներով. դա Չէյխ-ուլ Իսլամը պէտք է լինէր, որովհետև ստրաժնիկին ասել էր, թէ՝ գալու է Շուշի։ Յետոյ ասել էին, որ իբրև թէ Ասկերանում մենք հրացաններ ենք արձակել Չէյխ-ուլ Իսլամի վրայ, բայց դա մի լիրբ սուտ է. ո՛չ մի հրացան չի արձակուել։ Այդպէս անցաւ մինչև երեկոյ, առանց ընդհարման։

Օգոստոսի 20.

Խ-օն վերադարձաւ մեզ մօտ, յայտնելով, որ Համազասպն արդէն եկել է և գտնւում է Խանաբադ գիւղում։ Այդպէս ուրեմն այժմ Ասկերանը երկու կողմից սեղմուած էր և թուրքերի էինք սպասում։ Մինչդեռ ես ու Խ-օն մեր զինւորական խմբապետներով առանձնացած՝ ծրագրում էինք անելիքնիս, գիւղի պահապանը գոռաց. „կանգնի՛ր։“ Վեր թռանք ու տեսանք, որ ինչ որ կառավարութեան պաշտօնեայ անցել է գետն ու երկու ստրաժնիկով գալիս է դէպի մեզ։ Երբ „կանգնի՛ր“ հրամանը լսեց, ստրաժնիկներին թողեց և ինքը մենակ մի քիչ էլ առաջ անցնելով, ցած իջաւ ձիուց և գդակով կանչեց։ Մենք երկու զինւորներով հասանք նրա մօտ։ Պրիստաւ էր. „Պարոնայք, ասաց նա,— հաշտութիւնն արդէն կայացած է. նահանգապետը խիստ բարկացել է, որ Չէյխ-ուլ Իսլամի վրայ գնդակ էք արձակել. այժմ խնդրում եմ, այստեղ աղմուկ չբարձրացնել. թողնել, որ բոչորներն ազատօրէն վերադառնան. Նրանց ապրանքները ձգել Խօջալլուի մօտ իրար գլխի են թափել, կարող են կոտրել, տնտեսական վնասը ձեզ կը հասնի. Շուշուց թուրք ձիաւորները պիտի վերադառնան իրենց տեղերը. Նրանց չկպչէք. դուք կարող էք ձեր դիրքերն առ այժմ միայն պահել, որպէսզի եթէ զինւած թուրք խմբեր փորձեն Շուշի անցնելու, որ անհաւանական չէ, առաջն առնէք“։ „Շուշի հաշտւել են, մենք չենք հաշտւում.“ պատասխանեցինք մենք. եթէ ձեզ հաւանական է թւում, որ կարող են զինւած խմբեր անցնել Շուշի, էլ ի՞նչ հաշտութիւն“։ Չէ, պատասխանեց նա,—խորհուրդս բարի է. ես չարակամութեամբ չեմ խօսում. գրեցէք Համազասպին, որ նա նոյնպէս այն կողմում հանգիստ կենայ“։—„Լաւ, կը մտածենք և, երբ հնարաւոր լինի, չենք շարժւի“։ Պրիստաւը գնաց. իսկոյն մարդ ուղարկեցինք միւս ափը, Խանաբադ, յայտնեցինք Համազասպին, որ Շուշում հաշտութիւն է կայացել.—Բայց մենք դեռ չենք հաշտւել, պատասխանեց Համազասպը և տոմսակով խնդրեց, որ մեզնից մէկն ու մէկն անցնի, նորից զինւորական խորհրդի նստելու և ծրագիր կազմելու։ Երեկոյեան Խ-օն տասը ձիաւորով անցաւ, իսկ ես դիրքում քսան ձիաւոր թողնելով, վերադարձայ մօտակայ գիւղն, այնտեղից գիշերով մարդիկ ուղարկեցի շրջանի զինւորական խմբապետին կազմ ու պատրաստ լինելու, որովհետև կարող էր պատահել, որ յարձակողական դիրք բռնէինք։

Օգոստոսի 21.

Առաւօտեան Խաչէնի կողմում, Խանաբադի մօտ վառւեց Հասան-Աղի հրաշալի ամարանոցը։ „Տղե՛րք, դարձանք մերոնց, Խաչէնում հաշտութիւնը կնքեցին, իսկ Վարանդան դո՞ւրսը պիտի մնայ“։—Տասը ձիաւոր իսկոյն դուրս թռան և Ջհան-Բողլար թուրք գիւղը, որի բնակիչներն արդէն փախած էին, չորս կողմից վառեցին. այժմ հաշտութիւնը կատարեալ էր։ Խ-օն վերադարձել էր, բերելով մեր անելիքի ծրագիրը. Համազասպը պէտք է փակէր շղթայով Խաչէնի կողմը խճուղու երկարութեամբ, մենք էլ՝ Վարանդայի կողմից՝ մինչև Չայ-Բոխչա կոչւած տեղը, հաստատ որոշելով, որ ո՛չ մի գնացող կամ վերադարձող սաղ-սալամաթ դուրս չպիտի պրծնի այդ թակարդից։ Տարաբախտաբար, դա միակ միջոցն էր — էապէս ինքնապաշտպանութեան միջոց— թուրքերին սանձելու և նրանց բարբարոսութիւններին վերջ դնելու համար։

Օգոստոսի 22.

Առաւօտեան արդէն կազմ ու պատրաստ ենք. իւրաքանչիւր զինւոր իր տեղն է, և սպիտակ-կարմիր խաչով դրօշակը Վարանդայի ու Խաչէնի կողմից պայմանական, „պատրաստ ենք“ նշաններն են անում։ Սիրտ ի թինդ սպասում ենք։ Շուշուց վերադարձող անհամար ձիաւորներ եկել խմբւել են Խօջալլուի մօտ և սարսափում՝ են Ասկերանը մտնել. Նրանք արդէն լսել են, որ ամսի 17-ից դէսը հայերն այստեղ թուրք են որսում, լսել են, և չեն համարձակւում նոյն իսկ Մօսինի գնդակի տարածութեամբ մօտենալու։ Բայց ահա՛ մի 30 հոգի, կօզակներով շրջապատուած, պրիստաւն էլ առաջներին, եկան. չարժէր 30 հոգու համար մեր ծրագիրը փչացնել։ Մենք անշարժ մնացինք, թուրքերն ապահով անցկացան։ Կօզակները վերադարձան, թէ ուր գնացին, չիմացանք. միայն այս տեսանք, որ 11 հոգի թուրք, ինքնավստահ կերպով, եկան ու մտան ամրոցի պատերի մէջ, որտեղով ճանապարհն է անցնում։ Իսկոյն չորս կողմից պատելով, առանց հրացան արձակելու, դրանց այնպէս յանկարծակի բերինք որ նոյն իսկ աղաղակելու ժամանակ չունեցան և 11 դիակներ, խանչալներով սրախողխող եղած, թափւեցին պատերի ներսը։ Դիակներն այս ու այն կողմ քաշեցինք և մեր նախկին դիրքերը բռնեցինք։ Հեռւում խմբւած ձիաւորները տեսնելով, որ երկրորդ խումբն էլ անցկացաւ և ո՛չ մի հրացանի ձայն չեղաւ, մտածեցին, որ ճանապարհը բաց է, և երկու հարիւրի չափ ձիաւոր, պրիստաւի առաջնորդութեամբ թռած եկան։ Այնքան սպասեցինք, որ նրանց պոչը դուրս եկաւ Ասկերանի պատերից և հէնց որ ամբողջ խումբը մտաւ մեր օղակի մէջ, չորս կողմից դժոխային կրակ բաց արինք։ Պրիստաւն զգալով գործի լրջութիւնը, խոհեմաբար դուրս թռաւ ճանապարհից ու քշեց դէպի Խանաբադ, իսկ մենք սկսեցինք յարձակումը բառիս իսկական իմաստով։ Թուրքերն աջ ու ձախ կողմերից կրակի հանդիպելով, ցանկացան յետ քաշւել. բայց ճանապարհի բերանը իգանի պէս փակւած էր ու նրանց ճակատին որոտացին յետապահների հրացանները. Թուրքերը շուռ տւին դէպի ձախ, էլի հրացանների գնդակներ տեղացին ճակատներին. շուռ տւին դէպի աջ, նոյնպէս կրակի հանդիպեցին. ցանկացան քշել դէպի Հասան Աղի քարվանսարան, սակայն նախօրօք տղերքն այնտեղ թրքաց գերեզմանոցում դարան էին մտել, և թուրքերին գնդակակոծելով, յետ քշեցին դէպի վեր։ Մի խօսքով՝ մի սոսկալի պար էին պարում թուրքերը և նրանցից ո՛չ ոքի ժամանակ չունէինք նոյնիսկ ուսից հրացանը ցած բերելու, մի փամփուշտ արձակելու։ Երկու ժամից յե

տոյ ամբողջ դաշտը, ճանապարհի երկարութեամբ, լցել էր մարդկանց և ձիերի դիակներով. ես միայն վեց ձիաւոր տեսայ, որ ընդհանուր կոտորածից ճողոպրելով, փախան դէպի Ղուրդերը։ Կռիւը դեռ կիսով վերջացած, Սէյիթտուի մօտից, մեզնից մի գնդակի տարածութեամբ, հնչեց զինուորական փողը. բազմաթիւ հետևակ զինուորներ, արագ քայլեր առած, գալիս էին դէպի մեզ. էլ ժամանակ չունեցանք ընկածների զէնքերը հաւաքելու. 22 հրացան կարողացանք հաւաքել։ Համաղասպը քաշուեց դէպի ճանապարհի աջ կողմն, իսկ մենք, դէպի ձախ։ Վերադարձին մեր զինուորներից մէկը նկատեց, որ մի թուրք գետափին գտնուած զաղալի ծակն է ցանկացել մտնել, կիսով չափ խցկուել է, բայց կէսը դուրսն է մնացել. դաշոյնահար անելով նրա ոտները, ծակից դուրս քաշեց, վերցրեց ձեռքի այնալուն, թուրքին էլ սպանեց։ Տխո՜ւր փաստեր...

Թուրքերի կորուստը շատ մեծ էր. մեծ էր նրանով, որ շատ նշանաւոր բէկեր ևս այնտեղ իրանց համար գերեզման գտան և այլ ևս աւազակախմբեր կազմել ու հայերի տները քանդել չէին կարող. մենակ Ափիթտուից 3 նշանաւոր բէկեր էին սպանուել, որոնցից մէկը Խազալինսկիյ յայտնի տոհմից էր։ Մեր կորուստը միայն մեր արձակած փամփուշտներն էին և միայն դժգոհում էինք, որ զինուորները շուտ հասան ու չը թողեցին, որ զէնքերը հաւաքենք։ Հասել էինք Ասկերանի մեր նախկին դիրքին, ձիանքը պահ տուել վերևի հարթոցում, մենք էլ դիրքից քիչ վերև նստոտել, զինուորներին էինք նայում. յանկարծ մի հրացան պայթեց, որից ½ րոպէ անց, հետևեցին զինուորների հրացանները. դո՛ւ մի ասիր, ճանապարհի փոքրիկ ձորակում վեց թուրք թաց կացած են լինում. զինուորները հէնց որ երևում են, սրանց հայերի տեղ ընդունելով, թուրքերը կրակում են ու մի զինուոր վիրաւորում. հետևանքն այն է լինում, որ այդ վեց թուրքերին էլ զինուորներն են կոտորում, պակասը լրացնում։ Մի քիչ էլ անցաւ, տեսնենք զինուորները շղթաներ կազմելով՝ պառկեցին ճանապարհի կողքին ու սկսեցին կանոնաւոր զալպեր տալ դէպի մեզ սկզբում կասկածում էինք, թէ այդ մեզ վրայ կը լինի. բայց երբ գնդակներն սկսեցին մեր կողքի քարերին չխկ-չխկալ, կասկածներս փարատուեց. մեզ տեսնք մօտակայ ձորը, այնտեղով քաշուեցինք վեր, ապա ձիանք հեծնելով՝ բարձրացանք սարալանջը, որտեղ այլ ևս զինուորի գնդակ հասնել չէր կարող։ Բայց Ասկերանն էլի մեր ձեռքն էր, և եթէ վերևից էլի ձիաւորներ իջնէին, այս կողմից կարող էինք սեղմել։

Այդ օրը մի նշանաւոր օր էր. մինչև այժմ մենք միայն մի ձիու կորուստ էինք ունեցել. իսկ թուրքերի կորուստն, ամսի 17-ից մինչև 22-ը՝ զգուշանում եմ հաշուելու, չափազանցութեան մէջ չընկնելու համար։ Ասկերանի յաղթութիւնների լուրերը տարածուել էին Վարանդայի գիւղերում, ժողովուրդը ոգևորուել էր. շատերը դժգոհութիւն էին յայտնում, որ իրենց անգործ ենք թողել գիւղերում, կռիւ չենք տանում։ Իսկ մենք տեսնում էինք այդ բոլորը և խորապէս զգում, որ հայը որքան խաղաղ, նոյնքան էլ կռուող է, որքան համբերող, նոյնքան էլ կատաղել գիտէ։ Ո՞վ էր մեղաւորը, որ հայն արիւն էր թափում. կամ որքա՞ն ցանկալի երևոյթ էր, որ հայն էլ գիտէր մարդիկ մորթել վայրենութիւններ անել... լաւ է, թէ վատ է, այդպէս էր և մենք համոզուած էինք, որ սկզբում մտրակով կռուի դուրս բերած գիւղացին այժմ ինքնաբերաբար կարող էր հրացան ուսը գցել ու թշնամու հետ դնդակ փոխանակել, իր իրաւունքները պաշտպանելու համար։

Օգոստոսի 23.

Թէև զինուորները եկել և Ասկերանում կանգ էին առել, այնուամենայնիւ, մենք այդ օրն այնտեղ պահակներ դրինք ու ինքներս անցանք գաւառը, մի փոքրիկ պտոյտ կատարեցինք, զինուորական ինչ որ կարգադրութիւններ կար, արինք ու վերադարձանք Նախիջևանիկ և Փիրջամալ գիւղերը, որտեղ գիւղի պահապաններն ասել էին մեզ, թէ՝ Ներքևում, Աղդամի այգիների ծայրում, ինչ որ ձիաւորներ են երևացել։ Այդ օրն անցկացաւ խաղաղութեամբ, ոչ մի միջադէպ չպատահեց. գիշերն այդ գիւղերում մնալով, առաւօտեան նորից իջանք Ասկերան։

Օգոստոսի 24.

Այս օր ևս աչքի ընկնող առանձին ոչինչ չպատահեց։ Հաղորդակցութեան ճանապարհը կատարելապէս կտրուած, ո՛չ մի ճանապարհորդ, ո՛չ մի կառք կամ սայլ չէր անցնում. թուրքերը մնացել էին ներքև փակուած, հայերն էլ վերևից ցած իջնել չէին կարողանում։ Այնուամենայնիւ առաւօտեան ժամը 10-ին Աղդամի կողմից երկու կառքեր երևացին, շրջապատուած կօզակներով. անշուշտ „մեծանձն ոմն“ էր. նրանք եկան ու կանգ առան Ասկերանի ստրաժնիկների հանրատան առաջ։ Մի կէս ժամ չանցած, երևաց մի հայ՝ երկու կօզակներով ու մեզ յայտնեց, որ դա գեն. նահանգապետ Տակայշվիլին է, գնում է Շուշի խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար, և առաջարկում է մեզ մօտակայ գիւղերից հաւաքել գիւղացիներին Ասկերան, հաշտութեան մասին խօսելու։ Ժամանակ չուշնենալով գիւղացիներին հրաւիրելու և այդ մի աննպատակ, անգործնական բան համարելով, որոշեցինք չորս հոգով իջնել գեներալի մօտ։ Պատուիրակներին յետ ուղարկելով, մի կէս ժամից յետոյ էլ մենք ճանապարհուեցինք, միայն նախօրօր մեզ հետ վերցրինք մի քանի զինուորներ, թթենիների տակ թողեցինք, որպէսզի, երբ դաւաճանութիւն լինի, ուղղակի յարձակումն գործենք։ Դուրս եկանք խճուղին, ձիանքը մտրակեցինք և արշաւասոյր հասնելով գեներալին, մի 50 քայլ մնացած, աշխատեցինք ճարպիկութեամբ ցած թռչել և վստահ քայլերով մօտ գնացինք։ Նահանգապետն ու նրա շրջապատող օֆիցէրները մի առանձին հետաքրքրութեամբ խմբուած, մեզ էին նայում. կօզակներն ու զինուորները մատով մեր ռազմական ու անդրավարտիկում ամրացրած շորերն էին ցոյց տալիս, և ինչ որ փսփսում։ „Պարոններ, ասաց Նահանգապետը, որոշ ժամանակ մեզ դիտելուց յետոյ, — մեծ դժբախտութիւն է պատահել. Ղարաբաղում ևս հոսեց երկու հարևան ազգերի արիւնը. շատ մարդկանց տուն քանդուեց, շատ մարդիկ դժբախտացան երկու կողմից էլ. սակայն բաւական է. ես եկել եմ և ո՛չ մի միջոց չպիտի խնայեմ խաղաղութիւն հաստատելու համար։ Մտէք գիւղերը, հասկացրէք գիւղացիներին, որ համարձակօրէն դուրս գան, իրենց գիւղական գործերը կատարեն։ Թէ չէ՝ սա ինչի՞ նման է, ինքներդ ասացէք, — և նա ցոյց տուաւ չորս կողմը փռուած թուրքերի դիակները, որոնք դեռ չէին հա-

ւաբւած,— սա ինչի նման է, կրկնեց գեներալը, և սա արւել է հայերի ձեռքով, հաշտութիւնից յետոյ“։

—Ձե՛րդ գերազանցութիւն, ասացի Նրան, ամբողջ հոգով ուրախ ենք և շնորհաւորում ենք ձեր գալուստը, որովհետև համոզւած ենք, որ դուք անշուշտ խաղաղութիւնը կը վերականգնէք. իսկ մենք ի՞նչ ենք ցանկանում ի սրտէ, եթէ ոչ խաղաղութիւն և միայն խաղաղութիւն։ Մեզ երբեք ցանկալի չէ եղել և ցանկալի էլ չէ այժմ՝ Թուրքի արիւն թափելը։ Սակայն հանգամանքները մեզ այնպիսի պայմանների մէջ են դրել, որ վաղը մեր հայերը կարող են նոյն իսկ այնպիսի գազանութիւններ անել, որ ինքներս կը զզւենք։ Իսկ ինչ վերաբերում է Նրան, թէ հաշտութիւնից յետոյ մենք Ասկերանում կոտորել ենք Թուրքերին, այդ տեղ ձերդ գերազանցութեանը թիւրիմացութեան մէջ են գցել, որովհետև վերադարձող Թուրքերը միանալով Ներքևից բարձրացող Թուրք ձիաւորներին, Նախայարձակ եղան Խարամարթ գիւղի վրայ. և հայերը մեղաւոր չեն, որ Թուրքերն են եղել յաղթւողները։

—Այդ բոլորովին ճիշտ չէ,— ասաց գեներալին ուղեկցող Աղդամի Թուրք պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը։ Այստեղ հայերն են յարձակւել ու Թուրքերին կոտորել։

—Ես շատ լաւ գիտեմ, ովքեր են մեղաւոր,— վրայ բերաւ գեներալն, առանց պատասխանելու Իբրահիմ-բէկին.—հայերն իբրև աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդ, գործ չպէտք է ունենան արեան հետ. ես հաստատում եմ, որ յարձակւողի առաջ պէտք է պաշտպանել, դուք էլ պաշտպանել էք. բայց կրկնում եմ. ես եկել եմ. այժմ էլ յարձակւող չի լինի, ուրեմն՝ աւելորդ է և՛ պաշտպանելը։

—Ձերդ գերազանցութիւն,— ասաց Խ.-օն, մեզ այդ դիակներն էք ցոյց տալիս, և մենք ամաչում ենք, բայց որտեղի՞ց էին դրանք. չէ՞ որ դրանց մէջ նոյն իսկ Արաքսի այն կողմից մարդիկ են եղել. ստուգեցէք, և կը հաստատւի այդ. ի՞նչ ունէին այստեղ, չէ՞ որ դրանք առևտրի չէին եկել, այլ՝ արիւն, հայի արիւն թափելու, հայի կին բռնաբարելու, հայի տուն աւերելու. և ինչպէս ինքներդ հաստատեցիք, մենք միայն պաշտպանել ենք։ Թուրք բէկերն աղդեցիկ մարդիկ են. գրել են իրենց հպատակներին.— այս ինչ թւին հաւաքւեցէք Շուշին աւերելու, հայի հարստութիւնը թալանելու և ամեն կողմից աւազակաբարոյ մարդիկ թափւել են դէպի միզ. եթէ մենք Նպատակ ունեցած լինէինք Թուրքերի հետ կռիւ մղելու, մենք էլ Նախօրօք իւրաքանչիւր գիւղից մի քանի հոգի Շուշի կը հաւաքէինք և գուցէ այն ժամանակ ձեր ակնարկած դժբախտութիւնն աւելի սոսկալի լինէր. բայց այդ մենք չենք արել, և մենակ հէնց այդ փաստն ապացոյց է, որ մենք չենք դժբախտութիւն առաջ բերողը։ Միայն, Ներեցէք համարձակութեանս, դուք կը շեղւէք և յանցաւորներին գտնել անկարող կը լինիք, եթէ ձեր աջակիցները պրիստաւները, լինին կամ, առհասարակ, ոստիկանութիւնը։

—Ոչպատասխանեց գեներալը,— իմ աջակիցներս ժողովրդի բարեմիտ Ներկայացուցիչները պէտք է լինին, և ամեն ոք պիտի կարողանայ իր կարիքների մասին ինձ յայտնել։

—Կօմիտէտ էր.քեանն էր Ալլահ երխսըն. համըր օնըն իչլարը դը.— ասաց պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը, Նոր մօտեցող մի գիւղացու։

Այդ որ լսեցինք, բոլորս էլ վրայ պրծանք պրիստաւին.

—Ձերդ գերազանցութիւն,— դարձեալ գեներալին — ահա՛ պրիստաւը Նորից հայերին է մեղադրում, որ կօմիտէներն են տուն քանդողները.— մի՞թէ հայերը պէտք է թոյլ տային, որ Թուրքերն իրանց կոտորէին, որպէս զի մեղքը հայերի վրայ չընկնէր։ Մեր կանայք ահա՛ քանի օր է, անտառներումն են ապրում, տան իրեղէնները հողի տակ են թաղել, որպէս զի աւարի չը մատնւի, բայց մտէք Թուրք գիւղերն, այնտե՞ղ էլ այդպէս է. հաւատացած ենք, թէ ո՛չ. և էլի յանցաւորը հայերն են. երևի շատ լաւ կը լինէր, եթէ հայերի հարստութիւնը Թուրքերը տանէին. այն ժամանակ էլ մեղք չէինք ունենայ...

Այնուհետև գեներալն էլի բաւական խօսեց, յետոյ իր կինն առաջ անցաւ, համոզեցուցիչ կերպով յայտնելով, որ իր ամուսինը խաղաղութիւնը կը վերահաստատէ, մենք էլ „գնանք, մեր կանանց ու երեխաներին սիրտ տանք, որ այսուհետև ոչինչ չի լինի“... Մենք վերադարձանք, գեներալն էլ ճանապարհ ընկաւ Շուշի։

Օգոստոս 25-ից մինչև սեպտեմբեր 3-ը ոչինչ չը պատահեց. մէկ-մէկ թեթև ընդհարումներ տեղի էին ունենում, Թուրքերից տաւարներ էին խլում հայերը, կամ գիշերն էին իջնում, գողանում, սարերից ցած եկող քոչըրներից ոչխարներ խլում, օրական մի տասը գրնդակ փոխանակում, բայց այդ բոլորը կարծես թէ փոթորկի վերջին արձագանքներն էին, և թւում էր, որ խաղաղութեան հոտ էր գալիս։ Որովհետև գեներալ Ցակայշվիլին մեծ-մեծ խոստումներ էր արել, թէ՝ մեր իւրաքանչիւր կարիքին առանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնի, մի քանի խնդրագրեր պատրաստեցինք, յայտնելով, որ մեր հողերն անմշակ են մնում, մեր այգիները խառն լինելով Աղդամի շրջանի Թուրք կալւածների հետ, իջնել և խաղող հաւաքել չենք կարողանում, որ այնտեղ Թուրքերը կոտրտում՝ են տանջանքով բուսցրած մեր ծառերը ևայլն, ևայլն։ Բայց ո՛չ մէկ խնդրագիր ո՛չ մի հետևանք չը բերեց, գեներալի մեծ-մեծ խոստումներն էլ մնացին, և Նրա ապահովագրած խաղաղութեան փոխարէն՝ ամեն կողմերից Նամակներ էինք ստանում, թէ այս կամ այն կէտերում՝ Թուրք ձիաւորներ են հաւաքւում։ Տեսնելով, որ դրութիւնը Նորից ծանրանում՝ է, մի քանի ձիաւորով դուրս եկայ գաւառ, մտայ մի քանի վտանգաւոր տեղեր, բայց ամեն տեղ ժողովրդի ռազմական ոգին բարձրացած և վտանգի ժամանակ կռիւ դուրս գալու պատրաստակամութիւնը տեսնելով՝ վերադարձայ Խ.-յի մօտ, ուրտեղ և պէտք է ծրագրէինք մօտիկ ապագայում անելիքնիս։

Ա—յիս

II

ՄԻՐԱՇԱԼՈՒԻ ԵՒ ԳԻԼԱՓԼՈՒԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Սեպտեմբեր 2-ին ես վերադարձայ, իսկ Խ.-օն դուրս եկաւ գաւառ, մեր պոյտների տպաւորութիւնը թարմ պահելու համար։ Հետևեալ օրւայ գիշերը ժամը մօտ $10^1/_2$-ին մօտակայ բլրի ծայրից մի հարա՜յ եկաւ.— „ով քրիստոնեայ է, հանի, Միրաշալլուն Թուրքերն աւերեցին“. այդ հարայը կրկնւեց մի երկու անգամ, յետոյ Փ. գիւղի պահապանները եկան ու յայտնեցին, որ Քեաբալւեցի Թուրքերը միանալով Աւդալ-Գիլափլու գիւղերի հետ, յարձակւել են Միրաշալլու հայ գիւղի

վրայ երկու կողմից և կոտորում են մարդկանց։ Երեք գիւղերից վերցնելով 50 հոգի, տեղական զինուորական խմբապետների հետ թռանք դէպի վտանգուած գիւղը, որ 3 վերստի վրայ էր գտնւում. ժամը 11½-ին հասանք։ Գիւղացիք դեռ շարունակում էին կռուիլ։ Մի քանի տեղ դիրքեր բռնելով, վերևի ճանապարհով մի տասը ձիաւոր ուղարկեցի, որոնք սխալմամբ ուղղակի մըտնում են թուրք ձիաւորների մէջ, մի զալպ են տալիս, մի քանիսին գլորում և քշում գիւղի մէջ. թուրքերը հասած օգնութիւնը տեսնելով, մանում են թթենիների տակն ու խմբւում այնտեղ. բայց մեր դիրքերից կրակ ենք բաց անում այգիների վրայ, որ 100—200 քայլի վրայ էին մեզնից. մի քանի հայհոյանքներ ու վայեր լսեցինք. նշան էր, որ նրանցից զոհ։ողներ եղան։ Մինչև լուսաբաց շարունակւեց կռիւն, իսկ լուսաբացին բոլոր թուրքերը հեռացան. քեռաբոլուեցի ձիաւորներն հասնելով, իսկոյն վերցրին իրենց քոչը, որ Գիլափլուի դաշտերումն էին մի շաբաթից ի վեր իջել, ու արագ կերպով քշեցին դէպի Մարզլլու։

Մտանք գիւղ. 3 թուրք դիակներ ընկած էին մէկը գիւղամիջում, միւս երկուսը՝ գիւղից քիչ ներքև. այստեղ այնտեղ էլ լճացած արիւն էր երևում, բայց դիակները տարել էին թուրքերը. յետոյ հաստատւեց, որ թուրքերի կորուստն այդ գիշեր 50-ից պակաս չէր եղել։ Սակայն Մերաշալլուն ևս գգալի վնաս էր կրել. վեց տուն ամբողջապէս թալանել էին, սպանուած էր մի պառաւ կին, մի ջահել հարս, երկու երեխայ և 2 մարդ, ընդամենը՝ 6 հոգի. վիրաւորուած էր և մի ծերունի։ Երկու երեխաների և հարսի դիակները տարել էին եկեղեցի. մի քանի զինուորներով մտանք այնտեղ. ոչ ոքի աչքերից արտասուք չէր հոսեց այդ սրախողխող, մատաղ դիակները տեսնելուց. սակայն արտասուքի փոխարէն նրանց դէմքերին վրէժխնդրութեան զայրոյթն էր ցոլում և ամեն կողմից պահանջ էին դնում՝ աւերել Աւդալն ու Գիլափլուն։ Երկու սուրհանդակ ուղարկեցի Խ-յին, որպէսզի իր խումբն ստուարացնելով հասնէ Մերաշալլու, մի սուրհանդակ էլ Ասկերան հասցրի, կօզակների գլխաւորին տեղեկացնելու դէպքի մասին։

Ամսի 5-ին եկան 8 կօզակներ, տեսան դիակները և մի նպաստաւոր տեղեկագրով վերադարձան Ասկերան, տեղեկագիրը հրամանատարին յանձնելու և եղելութիւնը պատմելու, երբև ականատեսներ։ Հասաւ և Խ-ն քսան ձիաւորով։ Նախօրօք բոլոր դիրքերում մարդիկ թողնելով, ամսի 6-ին սկսեցինք յարձակումն Աւդալ և Գիլափլու 700 տուն ունեցող անառիկ գիւղերի վրայ։ Շրջակայ թուրք գիւղերից եկել հաւաքւել էին բազմաքանակ ձիաւորներ, այնպէս որ տեղական ուժերի հետ միասին՝ երևի 200 հոգուց պակաս չէին լինի, իսկ մենք արդէն 250-ի չափ կտրիճներ ունէինք ու դեռ օգնութիւն պիտի գայիր և՛ Բերդաձորի կողմերից։ Ժամը 6-ին առաւօտեան՝ սկսւեց կռիւը. բայց դա կռիւ չէր, այլ մի կանոնաւոր պատերազմ. հրացանների որոտից ականջ էր խլանում, հարիւրաւոր, հազարաւոր գնդակներ ճանճերի պէս տղզում, անցնում էին մեր ամեն կողմերով. թուրքերը մերձակայ բլուրները գրաւել, աշխատում էին մեզ շրջապատել. սակայն մենք շղթան լայնացնելով՝ այդ թոյլ չէր տուինք, իսկ Խ-օն էլ մի խումբ կտրիճներով մի ուժգին գրոհ տալով՝ դիմացի բլրից քշեց թուրքերին. հէնց այդ ժամանակ ներքևից էլ մեր զինուորական խմբապետ Մ.-ն յարձակւելով, հալածեց թշնամուն. յանկարծ գործի տաք ժամանակ, Միրուշէնի սարի դօշից մեր միւս զինուորական խմբապետը հասաւ իր խմբով, և անտառից որոտացող հրացանները պարզ ցոյց տուին, որ մերոնք կամաց-կամաց իջնում են դէպի Աւդալ։ Ամեն կողմերից տղէրքը օգնուած մի անմման յարձակում գործելով, բոլոր թուրքերին դուրս մղեցին դիրքերից. նրանց դիակներն այս ու այն թփի, այս ու այն քարի կողքին գլորւում էին, իսկ մերոնց՝ ո՛չ մի վնաս։ Ժամը 11-ին մօտ մենք խուժեցինք Աւդալ գիւղը. և հէնց որ այս ու այն կողմից կրակը զրինք, մէկ էլ տեսանք, Գիլափլուի տակից մեր մի ուրիշ խումբ հասաւ ու վառեց մի քանի տուն. միաժամանակ Աւդալի ձորից կրակեցին Գիլափլուի հարաւ-արևմտեան կողմը. Ղզղալի-Բուսուից էլ մեր միւս կտրիճները կրակ արին արևելեան անկիւնից և քիչ յետոյ, Աւդալ Գիլափլուն վերածւեց մի սոսկալի, դժոխային տեսարանի. փախչողը փախչում էր, իսկ ով չէր կարողացել օր առաջ տնից դուրս գալ, խանձւում էր իր սեփական տան մէջ. կոտորւում էին կանայք ու երեխաներ ևս։ Մի տան միջից դուրս եկաւ մի կին, երեխան գրկին ու աղերսագին մրմնջաց.—Մի՞թէ իմ կեանքս չէք խնայի այս երեխայի համար.—Նրա դէմքին սարսափն ու վիշտն այնպիսի ուժեղ շեշտով էր որոշուած, որ շատ դժւար կը լինէր դիմանալ... մեր խմբապետներից մէկը գնդակը դրեց հրացանում ու գոռաց.—ո՛վ որ սրան կպչէ, գնդակահար կ'անեմ—Այդ ժամանակ մօտեցաւ Միրաշալլուեցի մէկը, որի երեխան ու կինը մորթել էին մի օր առաջ և ասաց.

—Դու տեսե՞լ ես իմ կնոջ և երեխայի դիակը։

—Տեսել եմ.—պատասխանեց խմբապետը։

—Ուրեմն՝ սրանք իմն են։—Ասաց նա, յարձակւեց...

Այո, կատարւեցին այնտեղ գազանութիւններ, այնպիսի գազանութիւններ, որի համար, ինչպէս գեներալ Տակայշվիլին էինք ասել, հայը միայն կարմրիլ կարող էր։ Բայց գազանային բնազդը գիւղացիների մէջ շատ էր բորբոքւել. զսպել չէինք կարող. լոկ մզկիթը միայն մի կերպ ազատեցինք վառելուց։ Հարուստ, անչափ հարուստ էր Գիլափլուն. նրանց տների սարք ու կարգը քաղաքներում միայն կարելի էր գտնել. բայց հարկաւոր է խոստովանել, որ այդ հարստութիւնը սրանց քրտնաջան աշխատանքի արդիւնք չէր. աւազակներ էին նրանք և երկար տարիների ընթացքում հայերից թալանելով, իրանց տներն էին բարեկարգել. բայց հայը մի իմաստուն առած ունի. „քամու բերածը՝ քամին կը տանի“։ Ինչպէս թալանել, բերել էին, այնպէս էլ թալանով տարաւ։ Գիլափլուեցիք այնքան վստահ էին եղել իրանց ուժի և գիւղի անմատչելիութեան վրայ, որ հանգիստ սրտով սպասել էին, թէ՝ ահա հայերը ջարդուած՝ յետ կը փախչեն, կամ եթէ չը փախչեն էլ, գիւղը մանել չեն կարող։ Մոռացայ ասել, երբ մտանք մզկիթը, այնտեղ գտանք 20-ի չափ անկողիններ, փռած, պատրաստ. այդ երևի, եկւոր ձիաւորների մի խմբի համար էր։

Բացի Աւդալ ու Գիլափլուից (700 տուն). աւերուած են Վարանդայի շրջանում հետևեալ 4 թուրք գիւղերը.

1) Դիւանլար, 120 տուն, սպանուած 8 հոգի. 2)

Հաղրաֆլու, 35 տուն, սպանուած 3 հոգի. 3) Ղարա-դաղլու 150 տուն։ Վերջին գիւղում սպանուած են 18, գերի են վերցուած 72 հոգի, որոնցից սպանել են 27 հոգի, իսկ մնացածներին լաւ պահել են և յետոյ ազատ արձակել։ Հայերի կողմից ոչ մի կորուստ։

Այդպէս կործանուեց Ավդալն ու Գիլափլու, այն աւազակային որջերը, որ ամբողջ տարիների ընթացքում շրջակայ հայերի համար պատուհաս էին դարձել։ Աւերակների կոյտերը, դռներում ընկած դիակները, փախչողների վայնասունը խելագարեցնել միայն կարող էին։ Իմ աչքով մի կին տեսայ, որ երեք երեխայ գրկած ու շալակած, սայթաքելով, գլորուելով, „Ալլա՜հ, սա՛ն սախլա“ գոռալով, փախչում էր քարվանի յետևից. մի գնդակով կարելի էր 2-ին 3-ին գլորել. բայց ի՞նչ տեսակ քարէ սիրտ պէտք է ունենալ այդ տեսակ մի ոճրագործութիւն կատարելու համար...

Գիլափլուի ներքևի մնացած թաղը վնասելու վրայ էինք, երբ մի ձիաւոր սրարշաւ հասաւ ու գոռաց— ձեր տները չը քանդի, ի՞նչ բանի էք, Վարազաբոյնը թուրքերը քանդեցին։—Գլխներիս ջուր մաղուեց. Խէչօն հեռու էր, մարդ ուղարկեցի նրա յետևից, ես էլ 15 հոգի շուրջս գտնուած տղոցը վերցնելով, վազեցի դէպի Վարազաբոյն. այնքան շտապեցինք, որ ձի նստելու անգամ ժամանակ չունեցանք։ Հասանք Վարազաբոյն. Գիլափլուի յաղթահարուած ձիաւորներն իրենց վրէժը լուծելու համար, յարձակուել էին այդ գիւղի վրայ։ Բայց գիւղում գտնուած գիւղացիներն առաջին փակել էին, չը նայելով որ իրանք ընդամենը 20 հոգի էին եղել։ Բանը սա է, որ յարձակուող թուրքերին միացել էին նաև Աղդամից եկած կօզակները, որոնց առաջնորդում էր պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը։ Ծիծաղելի բան. այս կողմից մեզ եկել, միացել էին կօզակները, թուրքերի հետ կռուելու, միւս կողմից էլ կօզակները եկել, միացել էին թուրքերին, հայերի դէմ կռուելու. արի ու հասկացիր, թէ՝ կառավարութիւնն ի՞նչ է ուզում անել։

Մի քիչ ժամանակից յետոյ հասաւ Խէչօն իր տղերքով և կէս ժամ միայն կռուից յետոյ, թուրքերը յետ փախան։

Այդ օրը թուրքերի ունեցած կորուստը ահագին էր։

ՇՈՒՇՈՒ ԳԱՒԱՌՈՒՄ

Շուշի, հոկտեմբեր 20.

Խաչէն գաւառակի թրքական տապատակութիւնները՝ արդէն արձանագրուած են։ Թւով անհամեմատ աւելի բազմաթիւ և լաւ զինուած՝ թուրքերը շարունակ նեղում էին կղզիացած, կենտրոններից կտրուած հայ անզէն գիւղօրայքը։ Բոլոր գանգատներն ու բողոքները իշխանութեան առաջ՝ ապարդիւն անցան։ Թուրքերը աւերեցին ու կողոպտեցին Կիչան և Ուլբաբ փոքրիկ գիւղերը, սպանելով մէկ գիւղացու, մէկին էլ վիրաւորելով... Մնում էր, որ հայերը իրենք տեսնէին իրենց դէմի ճարը։ Եւ ահա ամսոյս 16-ին կազմակերպուեց մեծ խումբ, բաղկացած 250 հոգուց, բոլորն էլ ձիաւոր։ Ծրագրուած էր ընդարձակ շրջայով պատել թրքական բոլոր գիւղերը։ Խումբը տեղ է հասնում դեռ լոյսը չը բացած։ Սկսում են դիրքեր բռնել և հեռադիտակ լայնացնել շրջան։ Մի դիպուած գալիս է խանգարելու և սրզաներին չէ աջողւում շրջապատել թուրքերին բոլոր կողմերից։ Որտեղից որտեղ՝ մի թուրք է յայտնւում և զինուորներից մէկը անզգուշութեամբ գնդակահար է անում նրան։ Հրացանի ձայնից թուրքերը վեր են թռչում և բակում են յեղապատառ փախչել։ Նախ նրանք դիմում են դէպի Աղդամի ճանապարհը (մինչև Աղդամ մօտ 10 վերստ էր), բայց այդտեղ մերոնք դիրք բռնած լինելով՝ կոտորելով դրւում են փախչողներին։ Այնուհետև փախը սկսում է մի այլ ուղղութեամբ.—այդտեղ էլ հանդիպում են մեր զինուորների կրակին։ Վերջապէս թուրքերը ընկնում են Ղազանչի տանող ճանապարհի վրայ, որ դեռ բռնուած չէր մերոնցից։ Տեղի է ունենում կռիւ թուրքերի և Ղազանչի գիւղի հայերի միջև, վերջիններս լուրջ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս սկզբում, ընդամենը 10 հրացանով, բայց շուտով ընկճւում են. գիւղը թալանւում է, աւերւում։ Թուրքերի կողմից սպանուած են մօտ 50 հոգի, մէջները, դժբախտաբար, կան և կանայք ու երեխաներ... Հայ գիւղացիք ընդարձակ չափերով թալանել են թրքական գիւղերը, տարել են և տաւար ու ոչխար և տան ամանեղէններ և ցորեն, դարման, ու տպա տները կրակի են մատնել։ Առ հասարակ, յաւօք սրտի պէտք է նկատել, որ հայ գիւղացու հոգեբանութիւնը ևս զգալի կերպով փոփոխւում է վերջին դէպքերի ազդեցութեան տակ... Վերջին կռիւներում հայերը մէկ զոհ միայն ունին։

Սպասւում են խիստ միջոցներ կառավարութեան կողմից, երևի էկզեկուցիա կը նշանակուի Խաչէնում. դուցէ և մարդիկ աքսորեն։

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Հոկտեմբեր 21.

Գօրիսի և Մինքենդի միջտեղը գտնուած Խ ո զ ն ա ւ ա ր գիւղը մեր խմբի օգնութեամբ ջարդել է թուրքերին, կոտորելով 150 հոգուց աւելի։

Խ ն ձ ո ր ե ս կ ի ընդհարման ժամանակ թուրքերը բռպանել են 12 հայ հնձւորներ, իսկ իրանցից ընկել են մէկ սպանուած ու երեք վիրաւոր։ Օգնութեան հասնող խումբը ուշ է տեղ հասել, որովհետև կռիւը շատ կարճաև է եղել։

Ի ւ չ-Թ ա փ ա լ ա ր ի ընդհարման միջոցին, երբ թուրքերը վնասել էին Եայլի գիւղի արտերը, մեր ուղարկած խումբը, Եայլի գիւղացիների հետ միասին յետ են մղել թշնամուն, սպանելով 20 հոգին, իսկ 75 ոչխար։ Մեր կողմից՝ մէկ վիրաւոր։

Տ ե ղ գիւղում մեր ուղարկած խումբը գիւղացիների օգնութեամբ յետ է խլել տարուած աւարը, սպանելով 10 թուրք։ Հայերը կորուստ չեն ունեցել։

Զանգեզուրից վերջին պահուն ստացած նամակից քաղում եմ հետևեալը. „Լուր ստացանք, թէ Խոզնաւարը կրկին անգամ պաշարել է։ Իսկոյն Մխիթ-ի խումբը, որ այդ ժամանակ Խնձորեսկումն էլ“, տեղ է հասնում և մի օրուայ կատաղի կռուից յետոյ երբ նրան օգնութեան են գնում ետևից ղրկուած երկու խումբ ևս, մեծ ջարդով քշում են թուրք խուժանին և ապա մերոնք գալիս պաշարում են Ք ե օ ս ա լ ա ր գիւղը, նախապէս աւերելով Խոզնաւարի թրքական մասը (30 տուն)։ Ապա պարբերաբար ուղարկւում է և մեր ռազմիկ ուժերի մնացածը և սկսում է Քեօսալարի աւերումն ու թալանը (50 տուն)։ Բնակիչներից շատերը կոտորւում են։

Նոյն ուղղութեամբ տղերքը անցնում են առաջ, աւերելով թրքական մի շարք ուրիշ գիւղեր՝ Ն ա լ ա ք, (50 տ.) Բ ա յ ա ն դ ո ւ ր (100 տ.), Բ ի ն ա ե ր ի (40 տ.), Մ ա լ ի-բ ա յ լ ու (150 տ.) բաղկացած չորս գլուղներից և Ջ ա-ղ ա ջ ո ւ ր (70 տ.)։ բաղկացած երկու գլուղներից։

Տղայոց այս սոսկալի, խիստ աջող արշաւանքից յետոյ՝ փախստական թուրքերը համախմբւելով՝ գալիս ու պաշարում են Խոզնաւարը, սակայն տղերքը իսկոյն վրայ հասնելով, ահագին ջարդ են տալիս ու ցրւում։

Այս սարսափելի աւերածներից յետոյ՝ Մինքենդի թուրքերը տեսնելով որ հերթը իրենցն է, թողնում են գիւղը, փախչում։ Գաւառապետը այդ միջոցին Ղարաղլուղ է լինում։ Վերադառնալուց՝ նա բռնի ստիպում է Խոզնաւարցիներին՝ թողնել իրենց գիւղը...

Թէ ի՞նչ կը լինի վաղը դժւար է գուշակել։

ԴԷՊՔԵՐԸ ԴԻՋԱԿԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Օգոստոսի 23-ին, ուղիղ 3 օր յետոյ Շուշւայ կռւից, սկսւում է յարձակում թուրքերի կողմից Քուրաթաղ (Դուդուկչի) հայ-թրքական գիւղի վրայ։ 21-22-ին ամբողջ օրը թուրքերը ձիաւորների ահագին խմբերով հաւաքւում էին այդ գիւղի խոշոր կալւածատէր, Շուշւայ բնակիչ Հաշիմ-բէկ և Ջամալ-բէկ Վեզիրովների տունը, խորհրդակցում ժամերով և, խմբերի բաժանւելով, ցրւում զանազան կողմեր։

Այդ հանգամանքը ստիպել էր մեզ ուղարկել այնտեղ մեր ընկեր Խէչ-ին և Միս-կին իրենց խմբով մօտ 10—12 հոգի որոնք բացի դրանից հարևան հայ գիւղերից հաւաքում են հրացանաւորներ և երեք մասի բաժանւելով, հետևեալ գիւղերի մէջ՝ Քուրաթաղ, Էդիլլու, Ախիցիք, Աղբուլաղ, Խրմանջուղ, Ալիթանց, Մելիք-Ջանլու և Քոչբէկ — սկսում են հըսկել թուրքերի գործողութիւնների վրայ։

Թուրքերի յարձակմանը ուժեղ կերպով դիմադրելու համար, բոլոր խմբերը կենտրոնանում են Քուրաթաղ և առաջին օրը յետ մղում թուրքերին։ Երկրորդ օրը վաղ առաւօտեան թուրքերը նորից յարձակում են գործում, բայց այս անգամ երկու կէտերի վրայ միաժամանակ թէ Քուրաթաղի և թէ Ախիցիքի վրայ։ Խմբի մի մասը մնում է Քուրաթաղը պաշտպանելու, միւսը գալիս է օգնութեան Ախիցուց։ Շուտով կռւի տեղն է հասնում գաւառապետի օգնական Կուստարիլադզէն կօզակներով և հրամայում զալպ տալ Քուրաթաղը պաշտպանող հայերի վրայ։ Հայերը և որ գլխաւորն է մեր զինւորները ստիպւած են լինում յետ նահանջել և այդ ժամանակ թուրքերը մտնում են գիւղը ու թեթև վնաս են միայն կարողանում հասցնել. թալանում են մի քանի տներ և 7 հատ էլ ձի են տանում, մեր զինւորների ձիերը։

Կօզակների ներկայութիւնից սարսափած՝ գիւղացի հրացանաւորները թողնում են կռւի դաշտը և իրենց երեխաներին տեղափոխում Հադրութ, որը աւելի ապահով տեղ է գտնւում։ Մնում են մենակ մեր զինւորները, որոնք փոխադրւելով Աղբուլաղ, շարունակում են կռւել։ Թուրքերը, չը կարողանալով խուժել այդ գիւղերը, անցնում են դէպի Խրմանջուղ և որովհետև Խրմանջուղեցիք, պահապաններից սկսած մինչև վերջին երեխան, մի օր առաջ թողած ու փախած են լինում, գիւղը ոչ մի դիմադրութիւն չէ ցոյց տալիս։

Հադրութից անմիջապէս օգնութեան հասնող խումբը ճանապարհին գտնում է Խրմանջուղը շրջապատւած և կռւի բռնւած թուրքերի հետ։ Խումբը Ա.-ի և Ի-ի առաջնորդութեամբ, շղթայելով մի մեծ լեռան գլուխ, որ գտնվում է Խրմանջուղի աջ կողմում, ուռա՛ գոչելով վեր է բարձրանում լեռն ի վեր և ճակատ առ ճակատ հանդիպելով թուրքերին, սկսում են կարկատթակ անել նրանց։ Շւարած հայերի անակնկալ յարձակումից, թուրքերը սկսում են փախչել դէպի ձորի մէջ գտնւող թալանի եկած թուրք խուժանը, որը մի քանի րոպէից արդէն սպառնում էր գիւղը թափել, բայց ճանապարհին կոտորւում են։ Ար. իջնելով ներքև, կտրում է թուրքերի յետ փախչելու ճանապարհը, Աս. և ուրիշները անցնում են ձորը և միւս լեռան ստորոտը և սկսում ներքևից վերև գալ ու կոտորել պաշարւած թուրքերին, որոնք վերևից հալածւելով Ի-ի ուղարկած 3—4 զինւորներից, ձորի միջով աշխատում են փախչել։ Երկու կրակի մէջ բռնելով, մերոնք կոտորում են այդտեղ գտնւող բոլոր թուրքերին և բերում կենդանի մնացած 4 ձիաները, ահագին քանակութեամբ սրեր — մեծամասնութիւնը ժանգոտւած, և մի բերդանի հրացան։ Թուրքերը դրսից զրկւած լինելով Խրմանջուղում կռւող թուրքերին օգնութեան գալու հնարաւորութիւնից, շարժւում են դէպի Մելիքջանլու հայ գիւղը։ Խումբը, չնայելով իր յոգնածութեան և քաղց ու ծարաւին, գնում է նրանց առաջը կտրելու։ Հեռւից նկատելով, որ հայ քաջերը դուրս եկան գիւղից, թուրքերը փախուստի տեղ ընդունելով նրանց հեռանալը՝ Աղբուլաղի կողմից ձիաներով թափւում են Խրմանջուղ, վառում երկու մարագ, մէկ տուն և սկսում թալանել։ Իսկ խումբը Մելիքջանլու չը հասած իմանում է, որ այդտեղ արդէն ռուս զինւորներ են եկել և ապահով կարող է համարւել յարձակման տեսակէտից՝ իսկոյն վերադառնում է նորից Խրմանջուղ։ Կայծակի արագութեամբ նրանք թափւում են գիւղը թալանող թուրք բարբարոսների վրայ և նորից կտրելով փախուստի ճանապարհը՝ գնդակահար ու սրախողխող անում բոլորին։

Ձորը լցւում է դիակներով, առւն կարմրում է հոսող արիւնից և տղաները, մոռացած իրենց քաղցն ու յոգնածութիւնը, իրիկնադիմին դուրս են գալիս ձորից, բերելով իրենց հետ այս անգամ 3 ձի։

Այդ երկու կռիւներում սպանւած է թուրքերից 70-75 հոգի, 9 ձի։ Հայերից՝ միայն մի ծերունի մարդ, որը իր չափազանց ծեր լինելու պատճառով, չէ կարողանում փախչել և ընկնում է թուրքերի ձեռքը։ Մեր զինւորներից չի վնասւում և ոչ մէկը։ Ար-ը խլում է թրքական սահմանի վրայ անկած կարմիր դրօշակը, որը և պահւում է մինչև այսօր։

Հետևեալ օրը դիակները տանելուց յետոյ, թուրքերը վրէժ առնելու նպատակով, գիշերով գալիս, մտնում են գիւղը և հրդեհում գրեթէ բոլոր մարագները և 7 էլ տուն։

Միանգամայն հեռու լինելով նախայարձակ լինելու ցանկութիւնից, *մերոնք ոչ մի գիւղի վրայ չեն յարձակւում, թէև կարող էին աւելի հեշտ կերպով թէ թալանել և թէ նոյնիսկ հրդեհել* մի շարք թրքական գիւղեր, որոնց բնակիչները շատ քիչ բացառութեամբ փախել էին և իրենց ամբողջ գիւղական հարստութիւնը թողել ճակատագրի խնամքին։

Խրմանջուղում այդ տեսակ խայտառակ ջարդ կրելուց յետոյ՝ թուրքերը մի աւելորդ անգամ ևս փորձում են յարձակւել այդ գիւղի վրայ և հիմնայատակ անել բոլոր տները։ Այդ նպատակը իրագործելու համար նրանք հաւաքւում են սոսկալի քանակութեամբ, զինւած մօսինի 5 հարւածանի հրացաններով և մի օր վաղ առաւօտեան գրաւում Խրմանջուղի շրջակայ լեռների բարձունքները։ Սուրհանդակը լուր բերելուն պէս, շտապում է այնտեղ Հադրութից թռուցիկ խումբը Խէչ-ի, Արմ-ի և Ագր-ի հրամանատարութեամբ՝ բաղկացած 17 հոգուց։ Կռւի տեղը հասնելու պէս, անմիջապէս բաժանւում են երեք մասերի. մի մասը Արմ-ի առաջնորդութեամբ գնում է Խրմանջուղը շրջապատող լեռնաշղթայի աջ կողմով, Ագր-ը մի մասի հետ ձախ կողմով, իսկ Խէչ. բռնում է գիւղի գլխի բլուրը։ Երեք կողմերից այնպիսի արագութեամբ են ճնշում թուրք խուժանին, որ կէս ժամւայ մէջ նա դրոհ է տալիս և սկսում խայտառակ կերպով փախչել՝ գնդակներ ընդունելով թիկունքից... Մերոնք հետևում են նրանց մինչև թրքական գիւղերի սահմաններից էլ դէն, շրջապատում թրքական երկու գիւղ և սկսում կռւել։ Արմ-ը իր խմբով մտնում է Արիշ անունով թուրք գիւղը և հրդեհում. այրւում, ոչնչանում է գիւղի մեծ մասը։ Մարդկային զոհեր այդ կռիւներում լինում են թուրքերի կողմից 3-4 հոգի, իսկ վիրաւորներ շատ են լինում։ Դրանից մի քանի օր յետոյ հաշտութիւն է կնքւում գաւառապետ Ցիմբալովի միջնորդութեամբ։ Առաջարկւում է հայերին գնալ Ղարաբուլաղ անունով կենտրոնատեղին, որը գտնւում է թրքական գիւղերի մէջ, բացատրութիւն տալու, բայց հայերը չեն գնում, ասելով որ „մենք մեղաւոր չենք, յարձակւողը դրանք են եղել և իրանք էլ տուժել են. ինչո՞ւ են գալիս մեզ վրայ կռւի, որ կոտորւեն“։ Թուրքերը նոյնպէս չեն համաձայնում հայերի մօտ գալ, որովհետև վախենում են։ Երբ ոչ մէկ և ոչ միւս կողմը չեն ուզում զիջել, գաւառապետը աւելի բարւոք է համարում սահմանի վրայ նշանակել ժամադրութեան տեղը, որ երկու կողմերն էլ հնարաւորութիւն ունենան գալու։ Շաբաթ օրը երեկոյեան հանդիպում են ներկայացուցիչները, հայերը փաստացի կերպով տխուր դէպքերի պատճառը և մեղադրանքը թրքերի վզին դնելով, գաւառապետի և ուրիշ ռուս պաշտօնեաների ներկայութեամբ խոստովանել են տալիս թուրքերին, որ մեղաւորը իրենք թուրքերն են։

«Դրօշակի» այս համարը բաղկացած է 20 երեսից։

Խոստովանողները լինում են Ջամալ-բէկ և Հաշիմ-բէկ Վէզիրովները, Մաշադի Աբասկուլին, Ադի Գեօզալ և այլն, աչքի ընկնող խոշոր թուրք ներկայացուցիչներ։ Այդտեղ պարտաւորւում են երկու կողմերը՝ մշակել պահանջներ, որոնցով պէտք է հաշտուէին և մի օրից յետոյ նոյն տեղը ներկայացնել մէկ-մէկու։

Հետևեալ օրը տեղացող խիստ անձրևների պատճառով ընդհարում չեղաւ և մենք համոզուած էինք, որ երևի հաշտութեան լուրն է նրանց հանգստացրել։ Սակայն լուսացաւ երկուշաբթի օրը, և թուրքերը նորից յարձակւեցին հայկական Ցոր գիւղի վրայ։

Հարւածն ընկնելուն պէս դարձեալ Թառա դէպ այնտեղ թառւցիկ խումբը։ Չնայելով տեղացող անձրևներին, թուրքերը Արաքսից սկսած մինչև հայկական գիւղերի սահմանները, որքան կռւելու ընդունակ մարդ կարելի էր գտնել, ձիաւորւում են և արշաւելով դէպի Ցոր գիւղը՝ դժոխային գոռում գոչումով մտնում գիւղին։ Խումբը հասնում է ուղիղ այն ժամանակ, երբ հայ գիւղացիները բռնած իրենց նախօրօք պատրաստած դիրքերը՝ կռւում և դիմադրում էին թուրքերին քաջաբի կերպով։ Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս առանց քաշ գալու այս ու այն դիրքերում, հայ քաջերը նետւում են ներքև՝ թուրքերի վրայ, քշում նրանց հայ գիւղի շրջակայքից և պատռնում Ղշլաղ թուրք գիւղը մտնել։ Տեսնելով հայերի այդ անակնկալ աջողութիւնը, թուրքերը քաշւում են Սուլէյմանլու թուրք գիւղի գլուխը և երկու մասերի բաժանւելով, մէկը ձախ, միւսը աջ կողմից՝ փորձում են կտրել մեր յետևը։ Աջ կողմից օգնութեան է գալիս մեր ընկեր Ցով-ը իր խմբով և կտրում այդ թևի առաջը։ Ձախ կողմից էլ նրանք չեն կարողանում գալ, որովհետև արդէն այդ կողմից հասած են լինում Հադրութից սահմանապահ գնդի 2 տասնեակ զինւորները։ Դրանք թէև չեն մասնակցում, բայց իրենց ներկայութեամբ արգելք են լինում թուրքերի առաջխաղացման։ Ամբողջ օրը կռւում ենք անդադար և իրիկնադէմին շտուրմով մտնում Ղշլաղ։ Նորից հնչում է թուրքերի համար այնքան սարսափեցուցիչ ուռռա՜յի ձայնը և Ղշլաղը մի րոպէում հրդեհի ճարակ է դառնում։ Աց-ը որ կռւի ամենավտանգաւոր տեղն է լինում, կանչում է իր մօտ Արմ-ին, Խ-ին, Մուշ-ին և մի քանի զինւորների, որոնք մօսինի որոտնդոստ ղուլպերով ցրում են գիւղի միւս կողմից օգնութեան եկող թուրք ձիաւորների անհամար խումբը, իսկ մնացած զինւորները գիւղացոց հետ միասին, որոնք ի դէպ, շատ քաջ մարդիկ են, այդ ղուլպերի հովանու տակ առաջ են տանում գիւղը քարուքանդ անելու գործը։ Մութը կամաց-կամաց վրայ է հասնում, տղաներին հրաման է տրւում վերադառնալ։

Հրդեհը լափում է գիւղի մեծ մասը, իսկ մնացածները այրում են իրենք թուրքերը հետևեալ օրը, որպէսզի իրենց վրէժը առած լինեն այն մարդկանցից, որոնք պատճառ են դարձել այդ օրւայ կռւին։ Թուրքերը տալիս են այդ կռւում և թ զոհ, որոնցից մէկը մի պառաւ կին, որին խփում են հեռւից թիւրիմացութեամբ։

Հայերից չի ընկնում և ոչ մէկը։

Չմոռանամ ասել, որ այդ կռւի նախընթաց օրը թուրքերը թալանում են 17-20 տնից բաղկացած հայ գիւղը, այդ էլ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայերը շրջապատուած լինելով գրեթէ չորս կողմից թուրք գիւղերով, թողել էին գիւղը անպաշտպան ու հեռացել։ Եթէ դէթ երկու հրացանաւոր մնար այդտեղ, ոչ ոք չէր համարձակւիլ մտնել այդ գիւղին, այնքան ամուր էին բնական դիրքերը…

Մեծ ոգևորութեամբ էին կռւում մեր զինւորները Ցոր գիւղի կռւի ժամանակ, բայց նրանց եռանդը աւելի էր կրկնապատկւում, երբ նրանց դիրքերն էին գալիս հայ կանայք, փոքրիկ աղջիկներ, երեխաներ, մէկի փէշը լիքը փամփուշտով, միւսի ուսին ջրով լիքը կուժը, մի ուրիշի կրանատակին հաց, պանիր, կերակուրներ և այլն և այլն…

Դրանից յետոյ գալիս է թուրքերի ձեռնարկած մասնակի ապանութիւնները և հրդեհումները։ Հրդեհում են Բանաձոր գիւղայոց Ղւշլու հանդի մի քանի շերամապահութեան գործիքներ, խոտերի դէզեր և այլն։

Երկրորդ օրը գալիս է գազան Ջաւադ Աղան իր խմբով՝ բաղկացած հաշտարար կոմիտէի 2 հայ անդամներից գաւառապետ Ցիմբալովից և 100 կօզակից։

Հայ հաշտարարութեան տականքները մի փառաւոր ճաշ տալով Ջաւադ Աղային և իր սվիտային, քծնում են նրա առաջ և իրենց զզւելի միմոսութիւններով քիչ է մնում արիւնահեղ դէպքերի ամբողջ մեղքը փաթաթեն հայ ժողովրդի վզին։ Սակայն գտնւում են և լաւ հայեր, որոնք այլ կերպ են լուսաբանում իրերի դրութիւնը։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ԿԱՐՄԻՐ ՆԱՄԱԿ

Բ.

Արիւնո՛տ Բռնաւոր,

Ծով առ ծով Մանջուրիոյ բացաստաններէն չարատանջ ազգիդ արիւնը հոսեցաւ եկաւ երկիրներուդ մէջ անգթօրէն թափել տուած արիւնը յորձանքելու։ Եւ այսօր սահմանէ-սահման, դիակներ և դիակներ են, որ քու վատասեռեալի ապարանքներդ, ինչպէս անծայրածիր պետութիւնդ, այնչափ, սարսափով և այնչափ ատելութեամբ կը կամարեն… Եւ դուն հնութենէն եօթը անգամ անարգուած բռնաւո՛ր, գոնէ գործել, տուած նախճիրներդ ճակատ ճակատի նկատելու զօրութիւնն ալ չունենալով, ամէն օր ապաստանարան կը փոխես, գլխահակ և դողահար, Ցարսքօէ-Սելօէդ Պետերհոֆ շտապելով, թերևս քու ճղճիմ և ապարդիւն կեանքդ պահպանելու խելացնոր մտածումովը։ Բայց դուն, անարժան յաջորդդ ուրիշ բազմաթիւ և այլապէս եղեռնագործ Զարերու, յետ գնա՛ անոնց արիւնլայ պատմութեանը մէջ —եթէ քու ազազուն յիշողութիւնդ կը թոյլատրէ քեզ— յետ գնա և պիտի տեսնես անոնց բոլորին ալ պատժապարտ վախճանները։ Եւ այս հաստատումը պիտի բաւէ քեզ, դուն, որ հողը արիւնով ոռոգեցիր, որպէս զի քու պատանքդ և քու դագաղդ դուն պատրաստես, որպէս զի դուն քու վիզդ քու կառափնատներէդ միոյն երկարես… որպէս զի դո՛ւն քու գերեզմանդ պեղես…

Բա՛ց սա վիժածի աչուըներդ, բա՛ց, թշւառական թագակիր, և նայէ՛ անգամ մը, նայէ՛ քաղաքներուդ, որ կը հըրդեհուին, նայէ ճամբաներուդ անմեղներու և հերոսներու դիակներով դիզւած, նայէ՛ և սոսկա՛, միլիոնաւոր ժողովուրդներուդ որ բռունցքնին և զայրոյթնին քեզ՝ քու անկումդ կը մահերգեն, նայէ՛ մերկ սուրերուն, որ կը շողան, նայէ՛ խաւարչտին և մրրկացող թափօրներուն, նայէ՛ կռւի կարմիր դրօշակներուն, որ օդերուն մէջ գինով անգղներու պէս կը պարեն… Մտի՛կ ըրէ՛ ատելութեան սև ճիչերուն, մտիկ ըրէ ցասումի որոտումին, ազատութեան քինավառ ու պայծառ ձայներուն…

—Անկցի՛ն՝ Ռոմանոֆները և կեցցէ՛ ազատութիւն…

Տե՛ս՝ քու երեկւան հաւատարիմ զօրախմբերդ իրենց սուինները այնչափ ժամանակ իրենց եղբայրներուն ուղղելէ խղճահար, այսօր կայծակնայայտ՝ քեզի կ'աղեղեն… Եւ վաղը, քու բարբարոս հեծելազօրքերուդ վաշտերն ալ այլ ևս յափրացած քու օրէնքէդ և հրամանէդ՝ քու իսկ վրադ պիտի արշաւեն…

Թշւառակա՛ն, իբր թէ չի բաւեր քու և քեզ արբանեակ եղողներուն ոճիրները, երբ օր մը, երբ ոճիրի օր մը, հողին մէջէն, քեզի երկու արիւնթաթախ ձեռքեր երկարեցան, երկու ձեռքեր տիեզերքէն դատապարտուած, և անպատմելի

չարիքներէ դողդոջում, դում՝ մտքի չքաւո՛ր, վար իջար քու զահէդ, փնտռեցիր ու գտար Մեծ Մարդասպանին ձեռքերը, ծռեցար և քու շրթունքներդ քսեցիր... Ձեռքերը, կմախային ձեռքերը, ծածկամտութեամբ հեռացան և այսօր Հայութեան արիւնը շիթ առ շիթ քու բերանէդ վար կը կաթկթի...

Գիտցա՛ծ եղիր, ոև բռնապետ, այդ արիւնին մէջ այնչափ կայծ կայ և այնչափ կրակ, որչափ քու ազգիդ և քու դէմ պայքարող ուրիշ հպատակներուդ ճշմարտապէս հերոսական և հրաշէկ արիւնին մէջ...

Այս բոլորէն յետոյ շնորհներ կընես — քեզմէ մոլեգնօրէն և ի՜նչ անբուժելի հարւածներով խլւած — բայց Ցեղափոխութեան Ոսկեղէն Փոթորիկը, որ անսահման Ռուսաստանէն մինչ հեռաւոր և ըմբոստ Կովկասը կը յեղաշրջէ, որ ամէն հաւատարմութիւն կը չքացնէ, որ ամէն օրէնքի տախտակ կը խորտակէ, որ ամէն կոթող կը տապալէ և ամէն զինեալ քեզի դէմ կը զինէ, այդ գերբնական Փոթորիկը՝ քաղցրանալ չի գիտեր, խաղաղիլ չի հասկնար և չի գթար, որովհետև իր բանավճիռը ա մ է ն բ ա ն է և հետևաբար Ցաղթանակ։

Ցառաջ եկու և ընդունէ քու դատապարտութիւնդ ինչպէս վայել է մեղապարտներուն, և ներկայացիր ժողովուրդներուդ արդարախօս վհռին և քաւէ ոճիրներդ՝ քու մահովդ, ինչպէս քու ծառաներդ քաւեցին իրենց մահովը և ժողովուրդիդ վճիռովը, եթէ ոչ այսօր կամ վաղը կամ մաքրագործումի ուրիշ առաւօտ մը պիտի՛ փշրուի, պիտի՛ փշրուի քու ծաղրելի գլուխդ, ըլլայ սալայատակներէն յափշտակած քարակոյտով մը, ըլլայ քու և քեզ նմաններուդ այլ ևս ճակատագիրը եղող արդարադատ ռումբովը...

Փոթորիկը կը թաւալի և իր թևերէն արիւնն է որ կ'անձրևէ քու վրադ... Փոթորիկը չի դադարիր, տե՛ս, հարիւր միլիոն հոգիէ ներս խուժեց անիկա, ամէն գլուխի մէջ իր սրբազան բոցը վառեց, ամեն երդիկի տակ իր հսկայական թևերը բացաւ, ամեն հորիզոն կը լուսաւորէ, իր քայլերը չափ չունին և իր նպատակը հանգրւան չի ճանչնար, Փոթորիկը կը սուրայ կլանելով ամէն անարդարութիւն, փշրելով ամէն լուծ, ոտնակոխելով ամէն իշխանութիւն, մաքրելով ամէն նեխութիւն, ջնջելով — փոշիացնելով ամէն վարչութիւն, ամէն թագ, ամէն գահ, ամէն բանտ, ամէն վճիռ և ամէն օրէնք...

Անհաւասիկ Ցաղթութեան օրը կը հասնի, այդ մեծափառ օրը, որուն մէջէն խիզախ ու քաջամարտ ռուսը ինչպէս հայրենածարաւ և հպարտ Բոլոնիացին, հինաւուրց և երկաթակամ հրէան, ինչպէս նաև զաղափարապաշտ և ըմբոստ և այլևս անընկճելի հայը, հաւաքօրէն և միաքայլ, և ձեռք ձեռքի ազատութեան և եղբայրութեան հողը պիտի ողջունեն, այն հողը, որուն անիրաւութեան անդունդները գոցելու համար իրենք իրենց մեռեալ զոհերը վար թափեցին, որուն խաւարակուռ ճամբան իրենց սրտին և իրենց ուղեղին արիւնովը լուսաւորեցին, և այս բոլորը առանց վատութեան կաթիլ մը արցունքը թափելու իրենց քինավառ աչքերէն, առանց պաղատանքի շարժում մը ուրագծելու դէպի քեզ, առանց հեծեծանք մը հանելու իրենց հպարտ և ասպետական հոգիներէն...։

Փա՜ռք այս բոլորին և գերեզմա՛ն քեզի։

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ԱՄԱԼՈՒՐԵՐ

„Դրօշակ"-ի խմբագրութիւնը հետևեալ հեռագիրն է ուղղել Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունից, եւրոպական դիւանագիտութեան և մամուլին.

„Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը պարտք է համարում յիշեցնել մեծ պետութիւնների դիւանագիտութեան, որ Մակեդոնիայի մէջ ֆինանսական կնտրօլի համար նաւային հաւաքական ցոյցը որքան և ուրախացնում է Դաշնակցութիւնը, այնքան էլ իրաւացի յուզմունք է պատճառում նրան, ի տես օսմանեան կառավարութեան ապառնալիքներին, որը թերևս տրամադիր է իր պարտութեան համար վրէժխնդիր լինելու, կաղմակերպելով Հայաստանի մէջ քրիստոնեաների նոր կոտորածներ։ Կոտորածը արդէն իսկ սկսած է Էրզրումի և Թիֆլիսի վիլայէթներում։

„Դաշնակցութիւնը ծայրայեղ կերպով բողոքում է Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող դիւանագիտութեան ապշեցուցիչ անտարբերութեան դէմ հայ ժողովրդի վերաբերմամբ, „լի դատը մակեդոնականից անբաժան է և որին այդ դիւանագիտութիւնը շարունակում է մատնել ամենավայրագ ճնշումների, առանց կեանքի ու ամենատարրական իրաւունքների սահ երաշխաւորութեան"։

*

Հեռագիրը նորից գուժում է Թրքական ֆանատիկոսութեան բռնկումների մասին՝ Անդրկովկասում։ Արիւնածարաւ բնաջնջումները գոհացում չը ստացան կատաղած սարսափներով և ահա խուժան — ժողովուրդը նորից գրոհ տուեց հայութեան դէմ, այս անգամ՝ Գանձակ, Թիֆլիս... Հեռագրական հաղորդակցութիւնը կտրուած լինելով Ռուսաստանում՝ լուրերը կցկտուր են, անորոշ։ Ամենից առաջ Պօլսական աղբիւրները հաղորդեցին „հայկական դաղանութիւնների մասին"... „Ամբողջ Կովկասում հայերը անխնայ և բարբարոսաբար կոտորում են մահմեդականներին,... կին, ծեր, երեխայ,... մահմեդականները փախչում են Բաթումի վրայով դէպի Պ. լիս... Թիֆլիսի տաճկական ընդհանուր հիւպատոսի կեանքը վտանգի տակ է" և այլն և այլն։ Դժուար է մի բան հասկանալ տաճկական աղբիւրների հաղորդագրութիւններից, որոնք կարող են նպատակ ունենալ նոր աղէտներ յարուցանելու։ Տաճկահայաստանում... Եւրոպական աղբիւրները իրենց կողմից եկան փոքր ինչ լուսաւորելու իրողութիւնները. Ֆրանսիայի Թղթակից Բերարանը հեռագրել էր արդէն Պարիզի Journal-ին Գանձակի կոտորածի մասին. նրա հաղորդածը այսօր հաստատւում է Frankfurter Zeitung-ի և Պ. լսի Թղթակցի կողմից։ Կովկասից Պոլիս ժամանած եւրոպացի ճանապարհորդները, ասում է յիշեալ Թղթակիցը, զարհուրելի դէպքերով են նկարագրում Կովկասի մէջ տիրող անիշխանութիւնը։ Գանձակը քարուքանդ է եղել՝ Թուրքերի և հայերի ձեռքով և կռւի դաշտումմնացել են բազմաթիւ դիակներ"... Նոյն եւրոպացի ճանապարհորդների ասելով „Թիֆլիսում և շրջակայքում յաղթանակը հայերի ձեռքին է" և մահմեդականների ոսոկումն ու փախուստը կատարեալ է։ Ինչպէս ամեն տեղ, այդտեղ ևս սկսել են Թուրքերը։ Նրանք դրսից ներս են խուժել, յարձակւել են Թիֆլիսի Կլուբի վրայ, կոտորել բոլոր ներկայ գտնուողներին։ Այնուհետև՝ ապստամբութիւն ամբողջ քաղաքում... Մահմեդականների կոտորած, յուսահատ, գահավէժ փախուստ դէպի Բաթում, այնտեղից՝ դէպի Տաճկաստան։ Տաճկական շրջանները սատակ յուզած են. դիմումն է եղել սուլթանին՝ զօրք ղրկել Կովկաս՝ „կրօնակիցներին ազատելու համար հայերի մոլեգնութիւնից"։ Թէ ինչ՞ դիրք է բռնել ղրքը, կառավարութիւնը Գանձակի ու Թիֆլիսի անցքերի միջոցին — յայտնի չէ։

*

„Դաշնակցութեան" նախաձեռնութեամբ, Պարիզում, նախկին մինիստր Կ ա մ ի լ լ Պ ե լ ա ն ի նախագահութեան տակ եւ մասնակցութեամբ Պրեսսանսէի, Վ ի կ տ օ ր Բ ե ր ա ր ի եւ ուրիշների՝ տեղի ունեցաւ մեծ միտինգ ի նպաստ հայերի։ Տաճկահայոց եւ ռուսահայոց կացութեան մասին հանգամանօրէն խօսեցին Պրեսանսէ եւ Վիկտոր

Բերաբ։ Մեր բարեկամ Պիէռ Քիաուի մի գրաւոր զեկուցումը կարդացուեց. հիւանդութեան պատճառով, ինքը չէր կարողացել ներկայ գտնուել։ Միտինգը միաձայն ընդունեց հետեւեալ որոշումը՝

Hotel des Societés Savantes-ում համախմբուած քաղաքացիները շնորհաւորում են ռուս ժողովրդին նրա որոշման համար՝ չը զատել իր սեփական դատից հայ, լեհ, ֆինն ազգերին։

Յայտնում են իրենց սոսկումը Ղարդերի առթիւ, որոնք՝ Բազում, Թիֆլիզում, Երեւանում, Օղեսայում Կիշնեւում եւայլն...գերագոյն ճիգերն են բարբարոսութեան ու հակայեղափոխութեան՝ փրկելու համար միապետութիւնն ու բիւրոկրատեան։

Հաւաստում են, որ Եւրոպան պարտաւոր է իր և օսմանեան կայսրութեան ճնշուած ազգութիւնների առաջ՝ չը սահմանափակել նաւային ցոյցը պահանջելով արդար, բայց անբաւարար ռէֆորմներ Մակեդոնիայում, այլ եթէ անհրաժեշտ է, դիմել ուժի՝ լիակատար կերպով գործադրելու համար դաշնադրութիւնները յօգուտ Հայաստանի ու Մակեդոնիայի և ազատագրելու վերջնականապէս ամբողջ Տաճիկաստանը, նաև թիւրք ժողովուրդը։

*

Յուլիսի 21-ին Աբդիւլ-Համիդի դէմ եղած փորձի դատավարութիւնը վերջացաւ։ Թիւրքական դատարանը, որ Իլդիզ-Քիոսքի կամակատար ստրուկն է, մահուան դատապարտեց բելգիական քաղաքացի Էդուարդ Ժորիսին, երեք անմեղ հայերի, որոնց յանցանքը հայ լինելն է, ինչպէս և տասն ուրիշ անձինք, որոնք ազատ են օսմանեան ստիկանութեան ճանկերից։ Դատավարութեան մանրամասնները, խմբագրուած թիւրք կառավարութեան ձեռքով և հրատարակուած Պոլսի լրագրներում, չարամտութեան, խարդախութեան և ինսինուացիաների մի հսկայական կուտակումն է։ Ժորիսին թիւրքական տանջանքներից կորզելու համար՝ Բրիւսելի մէջ արդէն սկսած է հասարակական կարծիքի մի բռնկումն, և սիրում ենք հաւատալ, որ բելգիական կառավարութիւնը այժ կ'ունենայ Մեծ մարդասպանին յարգելատալու 1839 թուից ի վեր երկու երկրների մէջ եղած դաշնագիրները... Իսկ կախաղանի դատապարտուած երեք հայերին ո՞վ պիտի պաշտպանի։ Ի հարկէ, ոչ հայոց պատրիարքարանը, որ սուլթանին հաճոյանալու քաղաքականութիւնը դարձրել է իր միակ պաշտամունքը։ Յեղափոխական քաջերին է վերապահուած մի օր, և այդ օրը կը հասնի— վրէժ առնելու այն բոլոր անմեղ նահատակների համար, որոնց ահագին ցուցակը այս ր աւելացաւ դարձեալ երեք անուններով...

*

Ռուսական մամուլի ազատութեան հրովարտակից յետոյ՝ ռուս յեղափոխական կուսակցութիւնների օրգանները՝ „Բէվոլիւցիոննայա Ռոսիա" և „Պրօլետարի", որոնք ելոյ էին տեսնում Ժընեվ, դադարեցրին իրենց գոյութիւնը։ Կուսակցական այդ օրգանները այժմ հրատարակւում են ուրիշ անուններով Պետերբուրգում, ճիշտ է, առանց գրաքննութեան, բայց ստիկանական խիստ հալածանքի ենթակայ։

*

Պահպանողական երկարակեաց մինիստրութիւնը, վերջապէս, տապալուեց Անգլիայում և երկրի քաղաքական ղեկն անցաւ ազատամիտ կուսակցութեան ձեռքը։ Կատարուեց համաշխարհային մի ծանրակշիռ անցք, որ պիտի անդրադառնայ ոչ միայն Անգլիայի ներքին ու գաղութային քաղաքականութեան, այլ և միջազգային յարաբերութիւնների վրայ, ուր բրիտանական նոր մինիստրութիւնը պիտի ձգտէ դրաշմել Գլադստոնեան կնիք։ Մինիստրներից մի քանիսը—Ջոն Մորլէյ, յայտնի հայասէր Բրայս, Հերբերտ Գլադստոն, և ինքը ազատամիտ Պրեմիէրը՝ Բեննըրման— Մեծ Ծերունու մտերիմներից են և դա մի գրաւական է՝ որ միջազգային քաղաքականութեան հետ կապուած ու մինչև օրս առկախ մնացած արիւնոտ դատերը պիտի դառնան այսուհետև աւելի լուրջ մտահոգութեան առարկայ, Մեծ Բրիտանիայում։

Հ. Յ. Դ. Բազմի Կ. Կոմիտէն հրատարակել է մի կոչ, ուղղուած Բազմի ազգասէրների, որով բողոքում է գրգռիչների, պրովոկատորների տարածած լուրերի դէմ՝ հայերի կողմից լինելիք յարձակման մասին։ Կոչը նաեւ մի նախազգուշացումն է՝ուղղուած թուրքերին.«Դաշնակցութիւնը, չը ձեռնարկելով թուրքերի դէմ ոչ մի ակտիւ գործի, չէ կարող սակայն անպատիժ թողնել նոյնանման գործեր, որ թուրքերի կողմից ուղղուած կը լինեն հայերի դէմ»։

Նոյն կեդ. Կոմիտէի մի ուրիշ թռուցիկը բողոքում է մահուան պատժի դէմ, արտասանուած հինգ անմեղ հայերի վերաբերմամբ, որոնք ամբաստանուել են, իբրեւ Նակաշիձէի սպանողներ։ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ինքն իրա. գործեց Նակաշիձէի համար դրուած մահուան դատավճիռը, իր բարոյական պարտականութիւնն է համարում ամբողջ հասարակութեան առաջ ամենակարուկ կերպով յայտարարելու, որ իսկական սպանողները ազատ են, ապահով»։

Մի այլ թռուցիկ, հրատարակուած նոյնպէս Բազում, ազդարարում է 9 տարբեր կազմակերպութիւնների ժամանակաւոր միացումը — Ընդհանուր Յեղափոխական Միացեալ Դաշնակցութիւն անունով—դիմադրելու համար խուլիգանական ամեն տեսակ արշաւանքների դէմ։ Ստորագրած են եւ երկու մամիչական կազմակերպութիւններ—սոց.-դեմոկ. «Հուսաթ» եւ յեղափոխական «Ցիտտիֆաղ»։

ՆԻՒԹԱՏԻՊԱՆ

Աւելմեան Բիւրոն ստացած է՝

Ռուսաստան,— „ԴՐԱՇ" Կոմիտէն ֆր. 13000
Աւստրիա,—Վիէննայէն Ա. Գ.-ից նուէր ֆր. 40
Փրանսիա,— Փարիզի մի երեկոյթէն հաւաքած՝ ի նպաստ Ռուսաստանի Յունարեան Աղետաւորներին ֆր. 85, Մօնպէլիէի հայ ուսան. յօգուտ՝ „Հայ Ուս. Ռազմական Ֆոնդի Կովկասում" ֆր. 35 Ամերիկայի ընկ. Մ. Զ.-էն նուէր՝ Մարսէյլ ընկեր Վ. Ղ.-ի միջ. ֆր. 35
Հնդկաստան,—Մադրաս Տ. Իսրայէլեան քահանայէ նուէր (20 շիլինգ) ֆր. 25, 10
Ցունաստան,— Զանթա Հ. Պ.-էն ի նպաստ Սասնոյ կարօտեալներու ֆր. 2։ Համագումար 13222 ֆրանք եւ 10 սանտիմ։

Մ. Գ.-ի Կ. Կոմիտէն՝

№ 12-ի շարունակութիւնը.

Փետրուար 1-ից։ Լեռնաստանի շրջ. Ազրայիլ խ. ա. տասնեակ փետր. 2. 30, եւս ք. տասն. փետր. 2. 10, եւս գ. տասն. 1. 10, Ա. Թ. Վահէի մէջ նուէր 4. 40, Ճառագայթ խ. դեկտ. 3. 30, բ. հարիւր. բ. յիս. նուէր նոր տար 12. 90, 3. հարիւր. 7 տասն. դեկտ. եւ յուն. 12. 60, Պարոյր խ. 1902-4 հաշւից 56, Վ. Ա. խ. Վահէի միջոցով 3. 75, Զարեւան. զին. խ. յուն. վճ. 4. 10, Ցօլակ խ. Բ. տասն, նոյեմ. դեկտ. 15՝ 2|51 խ. դեկտեմբեր 4, 50, 53 խ. դեկտեմբեր 5. 75, Մղդուց տուգանք 2, ն. 17՝ խ. յունվ. ամ, 6. 45. Դարշօ-ի խ. մնացորդ ապառիկները 39. 50, ա. հարիւր. ք. տասնեակ յուն. 3. 75, ա. հարիւր. գ. տասն. յունվ. 1. 50, ա. հարիւր. 6 տասն. յունվ. 3. 70, Ակ. Զարաւանդի մէջ փետր. 4. 50 Ա. Պ. Ուզունից Վահէի միջոցով նուէր 21, 15, Կոր Ս. Դաւիթ ուխտ. նուէր 12, ն. 33՝ նոյմբեր 3. 15, ն. 21՝ խ. նոյեմ. դեկտ. 36, Վերահաս խ. փետ. ամս. 6, 60, ն. 31՝ յուն. 4. 30, ն. 34՝ դեկ. 3. 95, Կարինէ խ. յուն. հոկ. 29, Կարինէ խ. գրքերի վաճառ 5, Ս. Բ. Շ. յուն. 5, Լեռնաստ. շրջ. Ազրայել խ. դ. տասն. փետրուար 1. 20, Լեռնաստ. շրջ. ե. տասն. փետր. ամսավճար 1. 50, ն. 64՝ սեպտ. 3. 25, եւս դեկտ. 4. 25, եւս յունվար 5. 75, Մ. եւ Ք. նուէր 5. 65, Ծաղիկ Պատ. խ. փետր. 1 նուէր 10, Մեղաւորների խ. Պ. եւ Հ. միջոցաւ նուէր 9, ն. 41՝ յունվար 4. 75, ն. 11՝ յունվար 6. 89, ն. 12՝ դեկտեմբեր 4. 27, ն. 14՝ դեկ. եւ յուն. 7. 03, Զարեւանդ խ. ա. տասն, փետր. 4. 60, Գուլ Զարեւանդի միջոցով փետր. 10, ք. ստանցի Մ. Ղալազեանի միջոց. 2. 50, Բաֆֆի խ. յուն. 5, Զարեւանդ միջ. քոշ խ. փետր. 5, Լազօ Զարեւանդի միջ. յուն. փետր. 10, Բաֆֆի խ. յուն. 2. 30, եւս փետր. 1. 50, գ. զինուորական հարիւր. 1904 թ. ամսավճարներից 40, բ. զինուոր. հար. է. տասն. դեկտ. յուն. փետր. 5, Առիւծ տարոնացի խ. 1902—1904 թ. հաշւից 80, ն. 69՝ դեկտ. 2. 60, ն. 65՝ նոյեմ, դեկտ. 5, ն. 62՝ դեկտ. յուն. 4, ն, 37՝ յուն. 3. 60, ն. 35 սեպտ. հոկտ. 6. 20, ն. 33՝ դեկ. ամսավճար 3. 15, Ա. եւ Գ. նուէր 3. 50, ն. 60՝ դեկտ. յուն. 8. 10, ն. 58՝ դեկտ. 3, Փ. Ք. Ա. Մ. տուգանք 2, Փ. Խ. Գ. տուգանք 3, Շամիրամ զինուոր. խ. 1904 թ. հաշւից 20։

Գումար 608 ռ. 49 կ.։

Մարտ 2-ից Ա. զին. հարիւր զ. տաան. յուն. փետր. ամսվճար 4. 10, ա. զին. հար. ե. տաս. յուն, ամս. 1. 53, Ազգասէր տիկնան. խ. փետր. ամսավճ. 6. 75, դ. զին. հար. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7 եւ 8 տաան. յուն, ամսավճ. եւ հանգանակութիւն 32, բ. զին. հար. բ. յինեակ հանգանակած 15. 30 Սուլուկ խ. փետր, 5. 50, Ն. 31՝ մէկ անդամից նէր 2, Ն. 15՝ դեկտ. եւ յուն. 5. 40, Կարավանի խ. նէր 6. 65, Վտակ նոր խ. յուն. փետր. 20, ա. հարիւր. 7 տաան. փետր. 6. 75, ա. զին. հար. ա. տաան յուն. 3. 10, Զարեւանդ, բ. տաան փետր. 7, Մանուկ խ. յուն. փետր, 14, Նամոռտ խ. յուն. փետր. 15, բ. հարիւր. ա. տաան. յուն. փետր. 3, Ցիզան-պայծառ խ. մարտի 7 ստաց, 7. 50, Ն. 69՝ յուն. ամսավճ. 2. 60, Ն. 17՝ փետր. 4. 25, Ն. 17՝ Շանթի մէջ գրքերի վաճառումից 4. 53, Ն. 33՝ յուն. ամսավճ. 3. 15, Ս. Ք. Ը. փետր. 5, Ն. 87՝ փետր. 3. 60, Ն. 32՝ փետրուար 2. 65, Ն. 38՝ յունուար փետրուար 7. 30, Ն. 7՝ նոյեմբեր 5. 80, եւս դեկ. ամսավճ. 4. 60, եւս յունուար 4. 60, Ն. 53՝ յունուար 5. 75, Ն. 57՝ յունուար 4. 50, բ. զին. հար. 16 տաանեակ նէր մարտի 8-ից 10, Մանուշարից փետր. 5, Կարինէ խ. նոյ. դեկտ. 11, Բաֆֆի խ. միջոցով նէր Կարապետ 5, Ցարութիւն Սանդուրեան նէր 5, Արշալոյս խ. մէջ. Սարգսից 13. 40, Տէրտէրեան յուն. փետր, մարտ 15, Շուշանիկ ա. խ. յուն. 2. 10, բ. զին. հար. 15 տաանեակ դեկտ. յուն. եւ փետր 5, ա. զին. հար. բ. տաան, փետր. 3. 75, եւս գ. տաան. փետր. 1. 65, եւս ե. տաան. փետր. 1. 50 Դուլ Զարեւանդի մէջ մարտ 20, Ն. 24՝ փետր. 9. 25, Ն. 25 փետր. 2, Ն. 36՝ փետր. 4. 95, Տիկին Ս. Մ-եան նէր 5, Ն. 34՝ յուն. 3. 95, Ն. 6՝ փետրուար 3. 60, Ն. 56՝ դեկտեմբեր 5, Ն. 58՝ փետրուար 3. 50. Ն. 3 | 51 փետրուար 2. 50, Ն. 17՝ ներկայացումից 36. 75, Նոր Հայաստան խ. Կիզա Պայծառէի մէջ նէր 7, Ն. 17՝ օժանդ. խ. փետրուար 4. 45, Ն. 18՝ դեկտ. յունուար 4. 33, Ն. 19՝ յունուար 4. 75, Ն. 29՝ փետրուար 2. 60, Ն. 14՝ փետրուար 3. 32, Ն. 15՝ փետրուար 3. 15, Խաչատուր Բաղդասարեան Դերմէտցիից նէր 30, Լազօ-Զարեւանդի մեզ մարտի. 5, Բալ Զարեւանդի մէջ. մարտ 5, Զարեւանդ խ. հին հաշիւները 28. 50, ա. զին. հարիւր. 10 տաան. նէր 100, Ն. 60՝ փետրուարի ամս. 5. 65, Շուշանիկ ա. խ. յունուար փետրուար 7, ա. զին. հար. ա. տաան. փետրուար 4. 50, ա. զին. հար. գ. յինն. 4. 40, ա. բ. գ. դ. եւ ե. տաան. յուն փետ մարտ 19. 80, Մ. Ճարտարից ապրիլ մայիս յունիս 9, Փ. Դողից ապրիլ մայիս յունիս 3, Վ. Սարից ապր. մայիս յունիս 3, Ղ. Ղաբայից ապր. մայիս յունիս 3, Ե. Գետից ապր. մայիս յունիս 3, Ք. Զարագեօզից ապր. մայիս յունիս 9, Օ. Մասիսեանից ապր. մայիս յունիս 1. 50, Ե. Շանթից ապր. մայիս յունիս 3, Ե. Մաքարից ապր. մայիս յունիս 3, Պ. Սավայից ապր. մայիս յունիս 6, Ե. Կանաչից ապր. մայիս յունիս 2, Հ. Կեռից ապր. մայիս յունիս 5, Ղ. Քիսից ապր. մայիս յունիս 3, Ե. Վէննայից ապր. մայիս յունիս 3, Ք. Ալագեօզ ապր. մայիս յունիսի 3, Ց. Ժանդից ապր. մայիս յունիս 3, Ե. Սարից ապր մայիս յունիս 7. 50, Ե. Ջալալից ապր. մայիս յունիս 1. 50, Ցօլակ խ. բ. տաանեակից յունուար փետրուար 7, Գ. Հաղեց ապր. մայիս յունիս 3, Ա. Քօռից ապր. մայիս յունիս 3, Վ. Մարալօից ապր մայիս յունիս 6, Պ. Սաւուղից ապր. մայիս յունիս 6, Գուից ապր. մայիս յունիս 3, Ե. Սարգսեանից ապր. մայիս յուն. 3, Ե. Երշանիկից ապր. մայիս յուն. 1. 50, Ե. Երիտասարդից ապր. մայիս յուն 4. 50, Գ. Գենիից ապր. մայիս յունիս 9, Ա. Համարձակից ապր. մայիս յունիս 4. 50 Մ. Մունչից ապր. մայիս յուն. 3, Ե. Սալեանից ապր. 3 Ա. Թարգեանից ապր. մայիս յունիս 4. 50, Ք. Շաբկից ապր. մայիս յունիս 1. 50, Մ. Ցնօսից ապր մայիս յունիս 3, Ե. Սօնեանից ապր. մայիս յունիս ամսավճ. 3, Զ. Մկրտչովից ապր. մայիս յունիս 3 Շանթի նոր կազմ. խ. մարտ 13. 30, Ն. 13՝ փետրուար մարտ 6. 45 Ն. 16՝ յունուար 3. 70, Ն. 59 դեկտ. 2: Ընդ, գումար 2,239 ռ. 43 կ.

Պարբանեան Տնտր. Սամիտեան՝

ՌՈՒՍՕՒԻԻ ԿՕՄԻՏԷ՝ Շիբոմի Կայծակ խումբ 58 լէւ 50 սաան. եւս 19. 50, նոյն Բաղդաֆի Առիւծ խ. 17, Վառօր խ. 14, Օ. Բարսեղեանէ նէր 1904 թ. 6, Վառնա Գ. Ն. Բ. 5, Տիկնանց Սօսի խ. 28, Շամէ խ. 30, Հրայր խ. 42, Բաբկէն Սիւնի խ. 35, Թաքուլ Մալկարացի խ. 33, Տէռօր խ. 40, Ավօ խ. 24, Խրիմեան Հայրիկ խ. 17 Մանուէլեան խ. 32, Վրէժ խ. 21, Բօրապիա Լրմոնիկէն նէր 4: Գումար 426 լէւ

ՖԻԼԻՊԷԻ ԿՕՄԻՏԷ՝ (մայիսէն—սեպտ.) Տարօն խ. վինկամանուքենէն 102 լէւ 40 ս. Արամեան խ. 45, եւս 48. 15, Օրիորդաց Կարմիր Խաչի Ա. տաս. 10. 50, Բ. տաս. 13, Գ տաս. 14. 50, Դ. տաս. 15, եւս 15, Հրայր խ. 31, եւս 33, Արիստակէս Ջօրեանցի Բ. տաս. 24, Արեւելեան խ. 17, Վրէժի Ա. տաս. 40, Բ. տաս. 40, Տիկնանց Շամէ խ. 50. 50, Հեթում-Գազիկ 40, Գայանէզի Անմնուրաց խ. 36, Արեւելեան խ. 16, օր. Սօսի-Այծեամ խ. 22. 40, Թաքար Բազարճիզի Ֆէդայի խ. 36, նէր Իսէն Կ. Պ.-ի միջ. 15, Լսարանէ գոյացած 27. 30, եւս 10: Գումար 702 լէւ 75 սաան.

ՍՕՖԻԱՅԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷ՝ (մայիս—սեպտ.) Հրայր խ. 37 լէւ եւս 33. 50, Տիկնանց Սօսի խ. 36, Օրիորդաց Շամէ խ. 9. 40, Բրիստափոր խ. 28, եւս 24: Գումար 167 լէվ 90 սաան.

ՊՈՒՐԿԱԶԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷ՝ (ապրիլ—սեպտ.) Սասուն խ. 79 լէվ եւս 67, Արամ խ. 49, եւս 52, Անդօր խ. 32, եւս 36, Եփրաս խ. 39, եւս 39, Բուլի-Բարեր խ. 31, եւս 30, Ախթամար խ. 12, եւս 12, Օնանդակ խ. 49. 20, եւս 51. 20: Գումար 578 լէվ 40 սաան.

ԹՈՒԼԶԱՅԻՆ հանգուցեալ Հ. Ա. Թ. կտակէն գանձուած 80 մր.

ԴԱՆՈՒԻ ԿՕՄԻՏԷ՝ (1904 յուլիսէն—դեկտեմ.) N ընթերցարանի հասոյթ 160 մր. 05 սաան. եւս 235. 75, Տիկնանց Կարմիր Խաչի գանձանակէն 146, եւս 91, Հազուլ խ. 30, եւս 24, Ֆէդայի խ. 21, եւս 15, Վարազ խ. 39, եւս 30, Զինասէր խ. 12, եւս 12, Սիրոր Աղբիւր խ. 21, եւս 26, Նոր Դար խ. 32, եւս 26, Զ. Գայլ խ. 24, եւս 27, Զ. Արամ խ. 23, եւս 18, Կարին խ. 21, եւս 18, Զ. Արարատ 17, եւս 8, Տարօն խ. 30. 50, եւս 11. 50, Սեպուհ խ. 21. 90, Մասիս խ. 7, եւս 24, Նէմրուդ խ. 15, Նոր Դար խ. անդամ Կղուդէ նէր 5, Նոյն խ. անդամ Նոր Շէնէն նէր 5, Հազուլ խ. անդամ Աւապարհանէն նէր 5: Գումար 1201 մր. 70 սաան.

(1905 յունուարէն—յունիս) Իմս ընթերցարանի հասոյթ 375 մր. 30 սաան. եւս 430. 85, Տիկնանց Կարմիր Խաչի գանձանակէն 94. 70, եւս 114, Սիրոր-Աղբիւր խ. 37, եւս 27, Նոր Դար 44, եւս 42, Ֆէդայի խ. 24, եւս 21, Վարազ խ. 24, եւս 30, Զ. Արամ խ. 21, եւս 18, Կարին խ. 20, եւս 21, Զինասէր խ. 12, եւս 27, Զ. Գայլ խ. 21, եւս 21, Հազուլ խ. 41, եւս 32, Մասիս 54, Զ. Արարատ 45, եւս 15, Նէմրուդ խ. 49, եւս 16, Տրդատ խ. 26, նէր ընկեր Աւագէ 5, Կուռէ 5, Ազատասէր 21, Հայկէ 11, Ցատաքէ 6: Գումար 1750 մր. 85 սաան.

(Շարունակելի)

ՎՐԻՊԱԿ.—Պրայիլայի ենթակոմիտէին նախորդ ցանկի գումարը պիտի լինի 342 մր. 60 սաան.

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

		մր. ս.
1.	Ապաստամբական ոգի (սպառուած)	.10
2.	Ցեղասպանական կեանքից (սպառուած)	.05
3.	Դաղտնի տպարան (սպառուած)	.05
4.	Դիտական սոցիալիզմ. Ֆ. ԷՆԳԵԼՍ	.40
5.	Հայ Ցեղ. Դատաստանագուրեան ծրագիր	—
6.	Կուլտուրական խմբի առաջադրանքը. (սպառուած)	.20
7.	Կարճոյ յիշատակին (Զարմ հատուած)	.50
8.	Հ. Յ. Դ. երկրորդ ընդհ. ժողովի տեղեկագրութիւնը	—
9.	Գիրքիցներ, Homo homini lupus, ՎԱՐԴԳԷՍ	.20
10.	Գրիգորարդեներին. Պ. ԿՐԱՊՈՏԿԻՆ	.20
11.	Ազատութեան հանապարհին. ՂԱՐԻԲ. Ա. գրոյկ.	.30
12.	„ „ „ Բ. „	.60
13.	Ամբոխային տրամաբանութիւն. ԷԼԼԷՆԻ.	.50
14.	Ազատութեան հանապարհին. ՂԱՐԻԲ. Դ. գրոյկ.	.30
15.	Հայաստան եւ Մակեդոնիա	.50
16.	Կովկասեան վէրքեր. Է. ԱԿՆՈՒՆԻ	3.00
17.	Հայրենիքի զաղափարը. Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ	1.00
18.	Կազմակերպական կանոնները	—
19.	Դէպի կռիւ. Է. ԱԿՆՈՒՆԻ	2.00
	(Կովկաս՝ 1 ռուբլի, Ամերիկա՝ 1/2 դոլար).	
20.	Ցեղասիրական գրքեր. Ս. ՆԻՐՎԱՆԵԱՆ	.20
21.	Նախագիծ Կովկասեան զարծուկերութեան	—
22.	Подвиги царизма. В. Араратскій	.50
23.	**Les tueries de Bakou.** A. ARAZI	.20
24.	Ցեղասիրական դաշն	.20
25.	Հ. Յ. Դ. երրորդ ընդհ. ժողովի տեղեկագրութիւնը	—
26.	Կոչ Մահմէդականներին. Դոք. ԱՊՏ. ՃԷՎԷԹ	.10
27.	**Les Plaies du Caucase** E. AKNOUNI	2.00
28.	Ազատութեան հանապարհին. ՂԱՐԻԲ. Դ. գրոյկ.	.40

ՄԵԾԱԴԻՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Բաքկէնի, Պեսի, Կարօի, Սիրոբի, Վանանցի, Հրայրի, Սիրոբի եւ արդց. հատ 50 սանդիմ:

„Հայկական Ազատամարտը“ — Ալլեգորի, ճեղ տիպ, խոշոր դիրքով, պատի համար — հատ 1 ֆրանկ:

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ցեղասիրական հերոսների պատկերներով, „Հայկական ազատամարտ“ եւ Ֆինլանդիա-Կովկաս. հատ 10 սն.